

Ecclesia beati Olavi – Ringsaker kirke og kristningen av Upplønd

Frode Iversen

For 1500 år siden var det minst 25 stammesamfunn på halvøya *Scandza*, som omfattet nåværende Sverige og Norge. Blant disse folkegruppene finner vi *Heinene* fra Hedmark. Den gresk-romerske astronom, geograf og matematiker Klaudios Ptolemaios omtalte dem som *Chaideinoi*, omkring år 150 e. Kr.¹ Fire hundre år senere, i 542, skrev den lærde grekeren Prokopius at det var 13 kongedømmer i *Scandza*, ett av dem var trolig Hedmark.² I løpet av de neste 500 årene ble disse småkongedømmene samlet til to større kongedømmer: Norge og Sverige. Med kristningen tidlig på 1000-tallet forsvant vikingtidens småkongedømme *Hedmark*.

I *Heimskringla* fremstiller Snorre Sturlason (1179–1241) Ringsaker som sentrum for motstanden mot Olav Haraldssons politiske prosjekt og kristning av *Upplønd* (fig. 1.).³ Fra mer pålitelige skaldekvad fra 1000-tallet forstår vi at Hedmark var et eget småkongedømme før Olavs erobring. Dette kongedømmet var nært alliert med andre kongedømmer i *Upplønd* – det siste norrøne området som ble kristnet i Norge. Er det spor etter disse alliansene i det arkeologiske materialet? Kan bygdeborger og senere ryttergraver belyse ulike former for militært samarbeid mellom de fire-fem kongedømmene som kjempet mot Olav og kristningsprosjektet? I dette kapitlet skal vi undersøke bakgrunnen for at Ringsaker kirke fikk den betydningen den fikk: nemlig som fylkeskirke, eller såkalt tredingskirke, for Hedmark og Østerdalen.⁴ Hovedfokus er prosessene som ledet fram til kristningen av *Upplønd*,

der Ringsaker sammen med 11 andre kirker kom til å danne hovedstrukturen i en ny kirkeorganisasjon fra 1020-årene. Men først: Hva betyr egentlig Ringsaker og hva slags sted var dette?

Navnet Ringsaker

Ringsaker er et gårdsnavn, «Ringisakr» (1342), som er hyppig nevnt i kongesagaene. Gården har gitt navn til sognet og prestegjeldet, dessuten et herred og mer usikkert en *treding*, som engang kan ha omfattet Hedmark og Østerdalen. Sisteledet i det norrøne *Ringisakr* er avledet av norrønt *akr*, som betyr åker. Førsteledet er et Ringir m., eller Ringi n., av eldre *Hringis,- i genitiv entall. Ringsaker betyr da «Ring sin åker».⁵ Hvem eller hva ring var, er uklart.

Den innflytelsesrike filologen Magnus Olsen (1878–1963) oppfattet *akr*-navn som kultiske, og mente at *Ringir var et gudenavn; «ringguden».⁶ Denne guden er imidlertid ikke kjent i andre kilder og en automatisk kobling mellom kult og *akr*-navn har vært kritisert i nyere stedsnavnforskning.⁷ Derimot har det vært pekt på en mulig sammenheng mellom tingplasser og steder som Frösåker, Torsåker og Ullersåker i Sverige.⁸ Det er også aktuelt for Ringsaker, som var en såkalt rett tingplass (*retthom tingstad*), i 1430-årene.⁹ Man skulle tro at navnet *Tingvang* ved Ringsaker kirke viser til et eldre tingsted, men dette er et ganske nytt og romantisk navn som ble gitt kom-

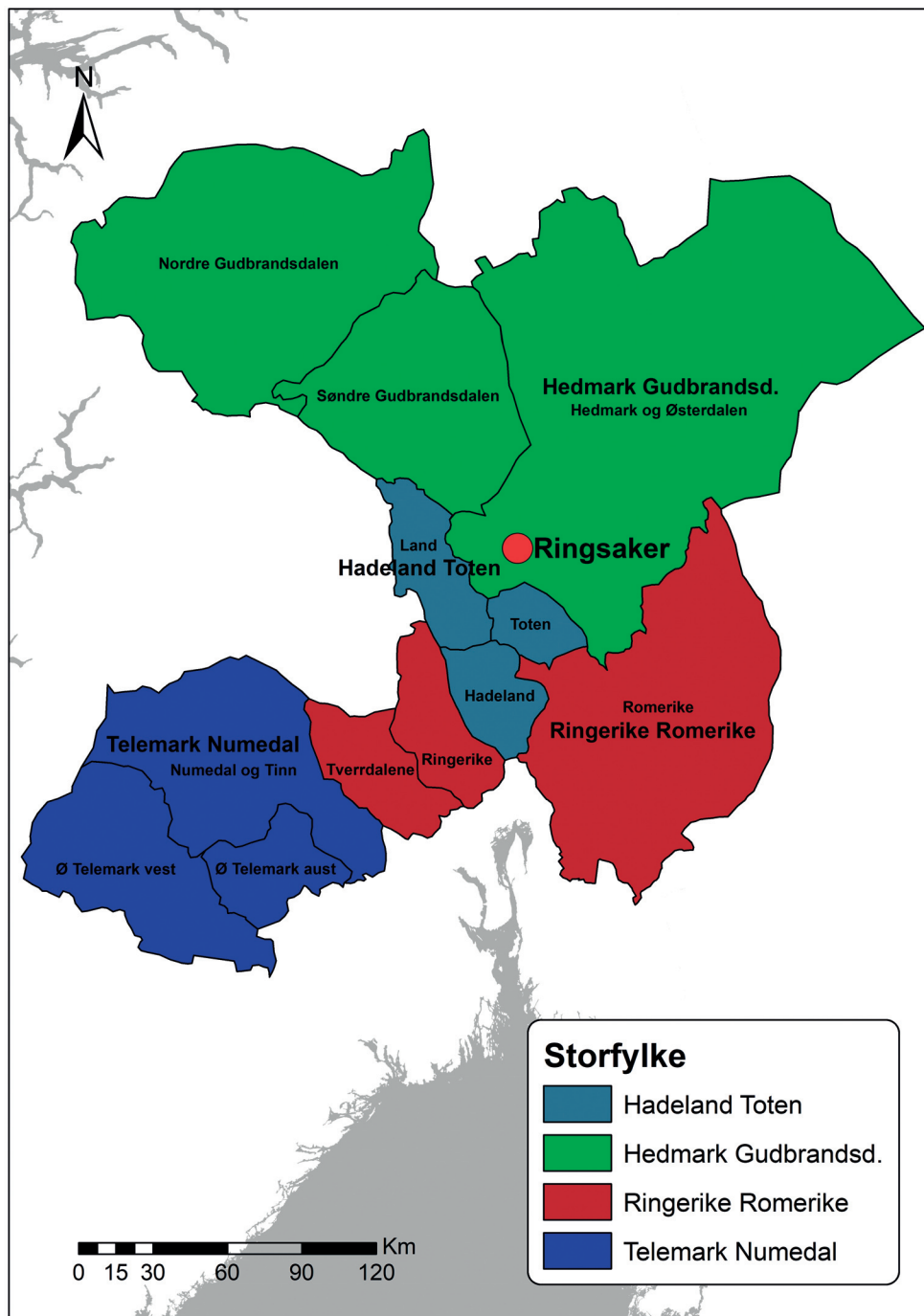

Fig. 1. Undersøkellesområdet. Ringsaker i Hedmark i *Uppland*. Kartet viser fire antatte hovedområder eller storfylker på 1000-tallet. Hvert område var delt i tredinger, tilsammen 12 områder. Hovedområdene avspeiler kanskje de gamle kongedømmene som Olav Haraldsson nedkjempet omkring 1020. Tredingene var gamle tingområder, og kan identifiseres i form av prostier i senmiddelalderen. Fremdeles i 1550 ble Øvre Telemark, Numedalen og Tverrdalene regnet med til Opplanda i forbindelse med den såkalte utfareleidangen (DN XXII, nr. 501). Kartet er basert et tolkningsforslag av Iversen og Brendalsmo (2020). Kart ved Frode Iversen.

munehuset rundt 1890 (fig. 2.).¹⁰ Et tingsted har det likevel vært i nærheten, i middelalderen, men uten at vi vet sikkert hvor.

Olsen pekte på at førsteleddet i Ringsaker kunne være det germanske ordet for ring, oldnordisk: *hringr*. Han viste til kvadet *Atlakviða*, der det heter at eder ble avlagt «at hringi Ullar», – til Ulls ring.¹¹ Stedsnavn tyder på at Ull sto særlig sterkt i Hedmark,¹² og denne guden ble assosiert med rettsvesenet.¹³ Det kan være av betydning at den *Opplandske* lagstol og lagmann på Hamar eide en part i Ringsaker i middelalderen, og at nær all eiendom til lagstolen i Hedmark lå i Ringsaker prestegjeld (registrert i 1601).¹⁴ Det er ti andre Ring- navn med genitivs s i Norge. To av disse er knyttet til jordbruk: *-tveit* og det yngre: *-engen* i

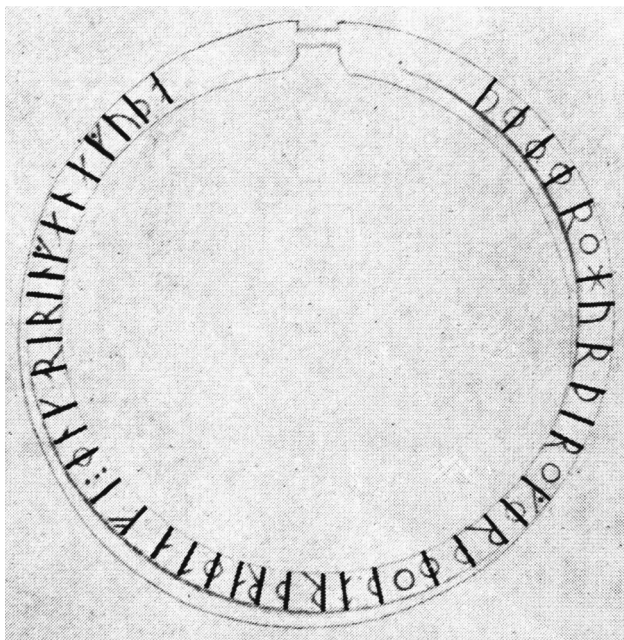

Fig. 2. Dette dørhåndtaket (12,8 cm i diameter) til Ringsaker kirke hang tidligere på utsiden av inngangsdøren på korets sørside. Det hadde innstemplede runer. Ringen er i dag tapt, men den fargerike botanikeren og antikvar Martin Friedrich Arendt (1769–1823) – «den lærde oldtidsgranskeren fra Altona» (ved Hamburg), besøkte Ringsaker kirke i 1805 og tegnet ringen og tolket innskriften og skrev det inn i Ringsakers kallsbok. Innskriften lyder «Þessar hurðir gerði Þórðr á Stafí, en Kári [gerði] hringana góðu»: disse dører gjorde Tord på Stav, og Kåre (gjorde) de gode ringer.

bestemt form. Tre har naturnavnsendelse, alle i bestemt form og derfor unge: *-åsen*, *-dalen*, *-øyen*, to er knyttet til bebyggelse: *-bu* og *-by* og ett til rydding av land: *-rud*. Det bringer oss ikke nærmere en sikker forklaring på vårt *Ringsaker*-navn, men vi kan ikke utelukke en sammenheng med et tingsted. Det er kjent en ring med runer fra Ringsaker kirke. Men det er ikke kjent at ringen for eksempel ble brukt til edsavleggelse i forbindelse med tingsamlinger. Innskriften tyder heller ikke på en slik funksjon (fig. 3.)

Tinget på Ringsaker

Det er sannsynlig at det ble holdt tredingsting på Ringsaker før ca. 1200. Et bevart bruddstykke av den verdslige Eidsivatingsloven gir innsyn i rettsordningen omkring 1150–1200. Det fremgår at det var egne tingsteder for tredinger og herreder: *þriðjungsþing* og *heraðs þing*.¹⁵

Tredingene var, slik benevnelsen røper, tredeler av større enheter. Ringsaker inngikk i middelalderen i en valg- eller kongehyllingskrets som omfattet tre prostier/tredinger; (1) nordre Gudbrandsdalen, (2) søndre Gudbrandsdalen og (3) Hedmark med Østerdalen. De tre prostiene avspeiler trolig eldre tredinger, som igjen kan ha vært tredeler av et gammel kongedømme (se under).¹⁶ Fra Eidsivatingslagens eldre kristenrett vet vi at hver treding hadde en såkalt tredingskirke,¹⁷ og Ringsaker kirke må ha vært en slik. Loven har tradisjonelt blitt satt til Olav Haraldsson og biskop Grimkjells tid. Nyere forskning sidestiller tredingskirkene med fylkeskirker i andre lovområder.

Saker kunne flyttes fra ett ting til et annet dersom man ikke kom fram til en dom på tinget: fra tredings-ting eller «halv ting» (*holvu þings*), til fylkesting eller «avsluttende» ting (*alycta þings*). I praksis kunne en omtvistet sak eventuelt flyttes fra et lokalt fjerdingsting til Ringsaker ting (tredingsting), og derfra videre til Åker (fylkesting) eller Eidsivating (avsluttende ting). Dersom rettstvisten sto mellom parter i forskjellige områder kunne saken skytes direkte inn under et høyere nøytralt ting, der ingen parter dro fordel av «hjemmebane».

Fig. 3. Ved Ringsaker kirke lå det et viktig tingsted i middelalderen og tidligere. Navnet *Tingvang* er imidlertid nytt og ble gitt det nye kommunehuset i 1890, til høyre i bildet. Foto Carl Normann, 1922.

Tredingsting var altså likestilt med såkalte *holvubings*; det vil si «halvting». Det er uklart hva et «halvting» var en halvpart av. Nylig har det blitt foreslått at det dreier seg om halve tredingstingkretser. To av prostiene/tredingene i Eidsivatingslagen var nemlig særskilt store: Romerike, som også omfattet Solør, dessuten Hedmark med Østerdalen der prosten etter alt å dømme var tilknyttet Ringsaker kirke. Det er dokumentert egne ting for både Østerdalen og Solør. Kanskje var dette lovens «halvting»?

Vi har bare indirekte, og nokså sene opplysninger, som viser at en eldre «Ringsaker treding» også omfattet Østerdalen. På en gravstein i Ringsaker kirke heter det nemlig at ringsakerpresten Jens Bugi, som døde 12. april 1612, hadde vært «Religiosprost ofver Hedmarken oc Osterdalen» (fig. 12.). En prost var en meget viktig person med domsmyndighet i kirkelige saker, og beslutningsrett om kirkelige skatter og jordegods. Mange proster var også kanniker ved bispesetet i Hamar. Det gjaldt også Jens Bugi. De hadde myndighet til å fastsette hovedtienden, som man

betalte en gang i livet; fastsatt etter formue, og de kunne avgjøre og bilegge alle tvistemål i saker de kunne påta seg etter kristenretten. Prosten hadde ansvar for forvaltningen av kirkegodset, og kunne byggle bort jord som ble ledig om høsten. Det at Hedmark og Østerdalen hadde felles prost kan tolkes som et spor etter en gammel treding. Gravsteinen er faktisk det eneste vitnesbyrdet om dette prostiet. Som verdslige enheter forsvant tredingene trolig på 1200-tallet, men de synes altså å ha overlevd som geistlige enheter i form av de senere prostiene.

De verdslige tredingene og et eldre tredingsting på Ringsaker, forsvant trolig med en ny kongelig administrativ inndeling i sysler på 1200-tallet. På 1300-tallet var Hedmark delt i et nordre og søndre syssel, der Ringsaker lå i nordre syssel som også omfattet Biri og Vardal.¹⁸ Nordre syssel var dermed betydelig mindre enn den gamle «Ringsaker treding». Konkrete sysselting er ikke kjent fra Hedmark, men er for eksempel kjent fra nordre Valdres i 1343.¹⁹

Fig. 4 Var Galgehaugen på Skapal henrettelsesplassen som ble benyttet i forbindelse med domfellelser på tinget på Ringsaker i middelalderen? (A) LiDAR av Galgehaugen, fra Askeladden. Den var godt synlig fra hovedferdselsåren gjennom området, (B) Foto av Galgehaugen, april 2015, Jan Rune Bakkellund, Ringsaker blad. Illustrasjon Frode Iversen.

Trolig var det på et slikt sysselting på Ringsaker at drapssaken mot Gudrun fra Berg ble ført i 1432–1433. Hun var anklaget for å ha drept sin mann, Sigurd. Under rettsaken var allmuen representert av 24 «fyrnæmpde dande mæn». Termen «Dannemand» ble gjerne brukt om delegater og lagrettemenn til høyere ting.²⁰ Kongen var påtalemakt og representert ved kongens fogd. De seks hoveddommerne i lagretten utferdiget 17. april 1432 et brev; juryen hadde med allmuens samtykke nektet tre menn å forsvare Gudrun mot «kongens rett» (*konongens ræth*). Gudrun måtte svare på egne vegne. Hun ønsket ikke at liket skulle graves opp. I neste runde av rettsaken, året etter, får vi vite at liket av Sigurd likevel var blitt gravd opp og undersøkt nærmere, – et tidlig eksempel på en rettsmedisinsk undersøkelse. Den 27. februar 1433 erklærte 12 lagrettemenn *a rettom þingstad* på Ringsaker

at sårene på Sigurd Jonssons lik var mannsverk, ikke hesteverk, slik Gudrun hadde hevdet.²¹ Den rettsmedisinske konklusjonen var at sårene var *visselega manz verk ok eig hest verk*. Dersom Gudrun ble dømt for drapet, noe vi ikke vet, endte hun trolig opp i galgen på Galgehaugen på Skapal, ca. 1,2 km øst for Ringsaker kirke (fig. 4.). Galgen, som sto på en gammel gravhaug, var godt synlig på nordsiden av den gamle hovedveien. Gravhaugen finnes fremdeles og ligger på en liten høyde nedenfor tunet på Skapal.²² *Tjuvholmene* utenfor Moelv stasjon kan ha vært en annen henrettelsesplass i nærheten. Det var to slike Tjuvholmer i Hedmark. Det var én i hvert syssel, den andre lå utenfor Hamar.²³ Gudrun var altså ikke en tjuv, men trolig en drapskvinne.

Filologen Magnus Olsen tenkte seg at Ringsaker og Nes herreder og prestegjeld engang utgjorde én treding

sammen.²⁴ Dette er imidlertid tvilsomt og teorien er for-
 eldet.²⁵ Likevel hadde gårdene i Nes og Ringsaker pres-
 tegjeld felles allmenning i historisk tid. I nyere tid hadde
 de fleste gårdene i disse prestegjeldene bruksrett i Rings-
 akers allmenning – fra Hovinsholm i sør til Skaug i nord.
 Omkring 1916 var det hele 1149 bruksberettigede (og
 549 husmenn) til den nesten 30 000 hektar store all-
 menningen – den største i Hedmark, fylket med noen av
 de største og beste skogsallmenningene i landet.²⁶ All-
 menningene i Hedmark omkranset jordbruksbebygg-
 elsen som en halvmåne. Den store Ringsakers all-
 menning grenset i øst til Vangs allmenning som grenset
 til →Løtens allmenning. Den grenset til →Romedals
 allmenning, som grenset til →Stange allmenning sør i
 fylket. I allmenningene var det fritt fram for jakt, tjære-
 brenning og jernproduksjon for gårdbrukerne i bygdene.
 I Frostatingloven fremgår det at rettstvister knyttet til
 allmenninger ble behandlet på halvfylkesting. Trolig ble
 eventuelle konflikter omkring allmenninger i Hedmark
 og Østerdalen behandlet på Ringsaker tredingting og på
 Østerdalen «halvting», i tiden før sysseltingene oppsto
 på 1200-tallet.

Myrene i Ringsaker allmenning har navn som
Langkloppmyra, *Endeløsmyrene*, *Lortmyra*, *Slått-
 myra*, *Elgmyra* og *Tranbærmyra*, som forteller om
 ulike bruk. Arkeologiske funn av dyregraver og ved-
 fyrte jernvinner kan spores tilbake til eldre jernalder,
 kullgroper og kullfyrte jernvinner, samt tjæremiler til
 yngre jernalder og middelalder. Gradvis mistet byg-
 defolkene kontrollen over allmenningene. Deres retts-
 lige stemme ble gradvis svekket, kanskje som følge
 av at tredingstingene forsvant. Kongen og staten opp-
 arbeidet seg rettigheter i allmenningen. Kongens del
 av Ringsaker allmenning het *Kronskoven*. Vi vet ikke
 hvor gammel Kronskoven er, men sannsynligvis
 hadde kongen sikret seg en andel alt i høymiddel-
 alderen. Bøndene i Østerdalen fikk i en retterbot fra
 1358 kong Håkons Magnussons tillatelse til fortsatt
 tradisjonell bruk av allmenningene.²⁷ Det var ingen
 selvfølge lenger, men et privilegium gitt av kongen.

Kongen og staten kom sterkere inn i lokalforvalt-
 ningen og forlente i senmiddelalderen sine rettigheter
 i Ringsaker allmenning til adel og storfolk. Ringsaker
 allmenning omtales første gang i 1671,²⁸ og i Rosenk-

rantz matrikkel fra 1680 beskrives den som nærmest
 uthugget.²⁹ Skogbruk, fløting og oppgangssag ble «big
 business», og bærekraftig bruk av allmenninger må
 vike for flatehogst og rask profitt. Da Ringsaker all-
 menning ble solgt i 1726 ble salget tilbakekalt. Det
 var strid om hva som var bygdeallmenning og hva
 som tilhørte kongen. Grensene for Kronskoven ble
 klarlagt i 1766 og beskrives slik:

Kronskovens grensemerker i 1766: Ellingsåsen
 (Ellungstjernåsen)→tre i nordre ende Langklopp-
 myren →Syljualiaseteren →Folleli seter (Bergsbu)
 →langs Ljøsåa og Stenbekken (Tomsbekken)
 →Vadet i Stensbekken (der Tomsætras setervei
 krysser) →Staupholen ved Brumundelva →Lille
 Fløten seter →Rørhellberget →til første punkt.³⁰

Hva så med herredstingene? Ordet herred kommer av
 «hær råd» og har militære aner.³¹ Herredene dukker
 opp i senmiddelalderen og var nær identiske med
 prestegjeldene (fig. 5.). De var delt i såkalte fjerding-
 er, med egne lokale tingsteder. Olsen mente at det var

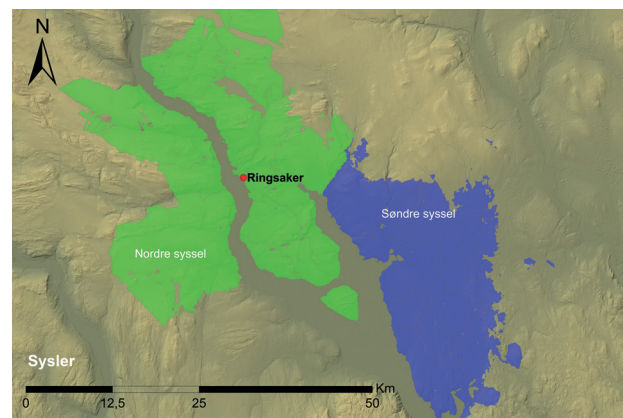
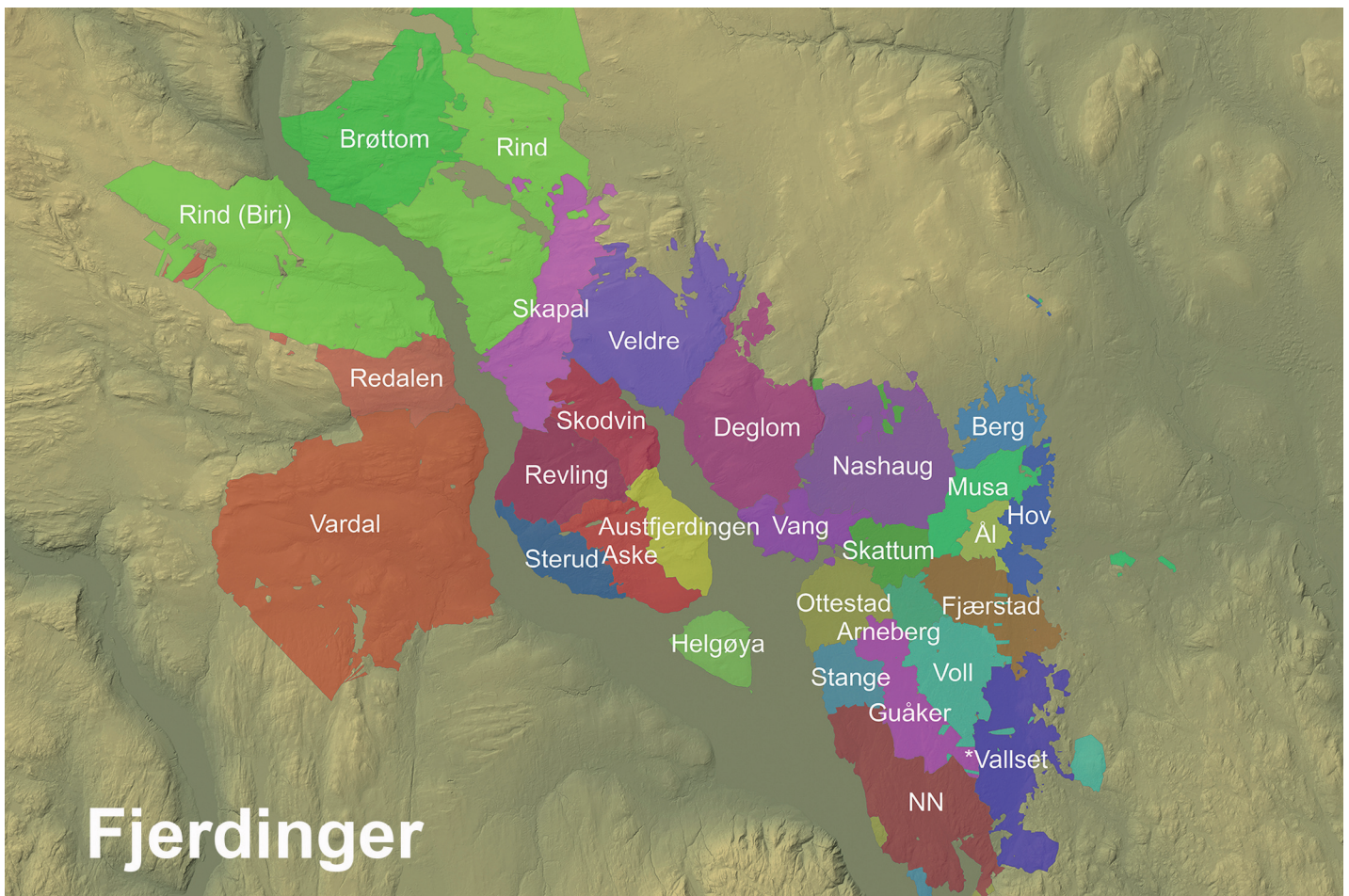
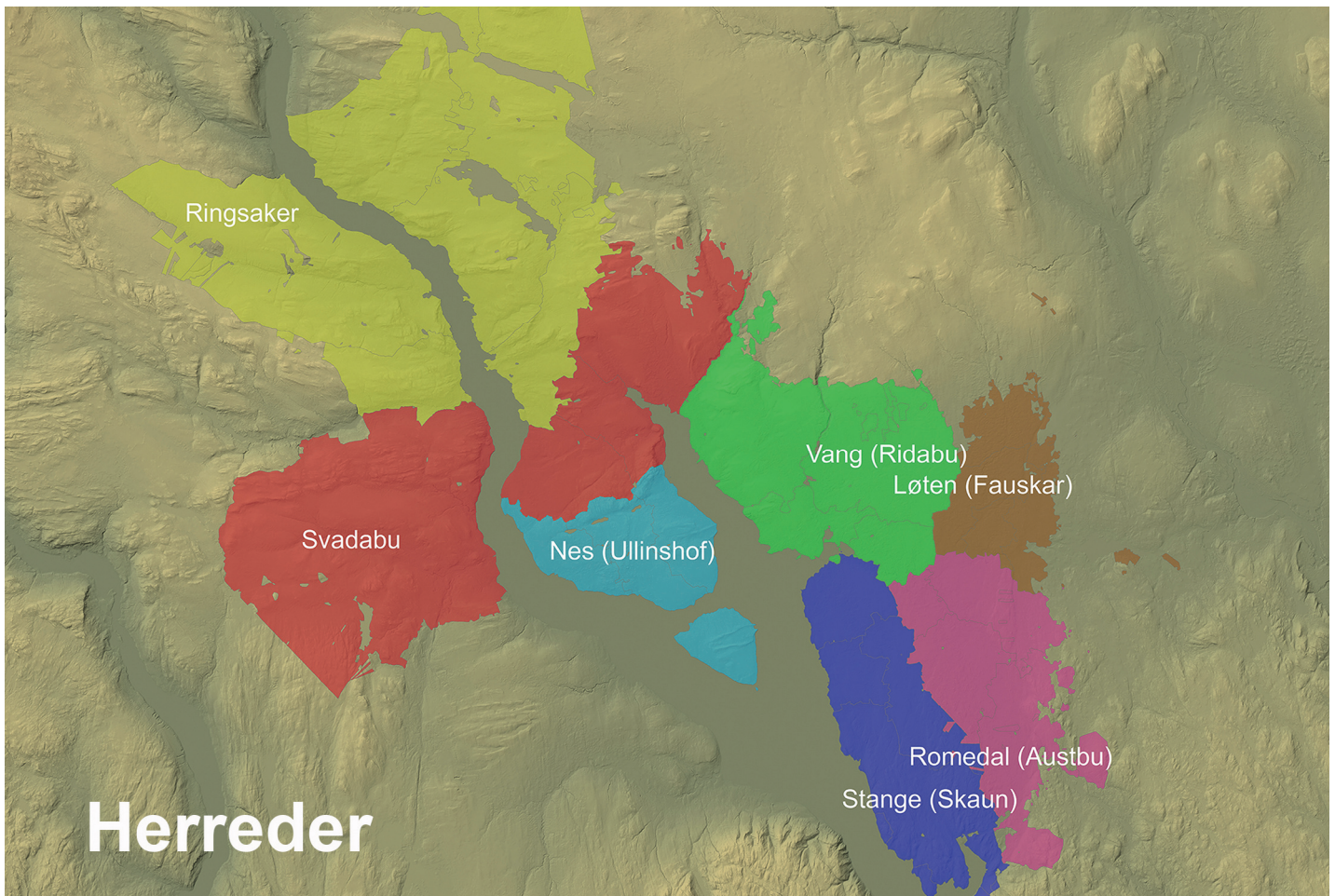

Fig. 5. Administrativ inndeling av Hedmark i middelalderen. På 1100–1200-tallet ble Hedmark delt i to sysler. Tidligere dannet Hedmark og Østerdalen én treding. Herredsinn-
 delingen er trolig svært gammel. Hedmark hadde sju herreder og disse var underinndelt i fjerding-
 er. Det mystiske *Svaðabú* herred synes å være et eldre områdenavn for søndre del av Ringsaker prestegjeld. Her har jeg anført Vardal under Sva-
 dabu herred da dette gir fire fjerding-
 er til hvert herred. Trolig besto «Vardal fjerding» bare av de østre områdene i Vardal. Deler av Biri synes å ha vært del av Rind fjerding. Kart: Frode Iversen, korrigert etter Indrebø 1935, s. 122.

seks gamle herreder i det sentrale Hedmark.³² Flere herreder hadde andre navn enn dem vi kjenner i dag og var helst oppkalt etter stedene der herredstingene sto. Stange het *Stange* eller *Skaun*, mens Romedal het *Austbu*, Vang het *Ridabu*, Løten het *Fauskar*, Nes het *Ullinshof* og Ringsaker het kanskje *Svadabu* (*Svaðabú*). Det vil si, Svadabu ser ut til å ha utgjort en mindre del av Ringsaker prestegjeld i sør, og i 1594 får vi vite i Jens Nilsson visitasberetning at grensen mellom Svadabu og Ringsaker hovedsogn gikk ved bekken Gaupa.³³ Men noen av sju de gårdene som er nevnt i Svadabu, lå i middelalderen litt nord for denne bekken.³⁴ Det er litt komplisert, men trolig sammenfalt herredene med prestegjeldene som utviklet seg fra 1200-tallet. I Ringsakers omegn kjenner vi to eldre bygdenavn som er sammensatt med ordet herad: *Mansheimherað* og *Lomsherað*. Sannsynligvis brukes *herad* her synonymt med en liten *bygd*, og ikke et større herred i militær forstand.

Hvert herred besto av flere fjerdinger – opprinnelig firedeler. Vi får en oversikt over fjerdingene i Ringsaker i 1528 og 1534. Opplysningene i 1528 bygger trolig på en liste som er eldre enn 1350.³⁵ Det var sju fjerdinge i Ringsaker prestegjeld, de samme som i 1664. Dette fikk filolog og historiker Gustav Indrebø til å foreslå at Ringsaker prestegjeld opprinnelig var inndelt i to store herreder.³⁶ Det kan i så fall dreie seg om Svadabu herred i sør og Ringsaker herred i nord. Vi kjenner de middelalderske tingstedene for de fleste fjerdingene i disse to herredene. Ringsaker prestegård lå i Skapal fjerding med tingsted på Skapal. Andre tingsteder var By i Rind fjerding, Mælum i Brøttum fjerding og Båberg i Redalen fjerding, for å nevne noen (tabell 1, fig. 5.). Sannsynligvis har herredene dype røtter som militære og juridiske enheter. Vi skal se nærmere på det med utgangspunkt i bygdeborgene i Hedmark.

Heinene i Hedmark i eldre jernalder - bygdeborgene

La oss vende tilbake til Ptolemaios omtale av *Scandia*, den største av i alt fire skandinaviske øyer – *Scandiae Insulae* (*Σκανδίαι νῆσοι*). Sjøfarere oppfattet *Scandia*

som en øy, og ga den navn etter Skåne i sør. På 100-tallet skal det ha vært seks folkegrupper, eller forbund, på «øya», deriblant *heinene*.³⁷ Disse stammene, eller forbundene, lå i konflikt med grupperinger i dagens Danmark, Friesland på sin side hadde tette forbindelser med romerne og kjempet for dem ved Hadrians mur i England på 200-tallet. Det er uklart om *Upplønd* var den geografiske rammen for et slikt stammeforbund allerede den gang.

I Norge og Sverige er det til sammen kjent litt over 1700 bygdeborg, hvorav ca. 400 i Norge.³⁸ De har tradisjonelt vært satt i forbindelse med ufred, farefulle tider og forsvar mot fiender i eldre jernalder. C-14 dateringer fra i alt 22 bygdeborg i Norge, hvorav 14 i Trøndelag, viser imidlertid at sju borg var i bruk i vikingtid. De øvrige tidligere, i hovedsak i eldre jernalder.³⁹

Det er i alt 13 bygdeborg i Hedmark (fig. 6.). Arkeologen Anders Hagen betegnet dem som «borgrekken øst for Mjøsa».⁴⁰ Borgene ligger som perler på en snor fra Gjellberget i Stange i sør til Hølberget i Ringsaker i nord. Den strategiske beliggenheten viser at de var anlagt for å kontrollere landeveien og landingsplasser langs Mjøsa. Kun fra bygdeborgen på Stein i Ringsaker foreligger det håndfaste arkeologiske opplysninger. Den synes faktisk å ha vært i bruk på 1000-tallet, kanskje under kampene mellom Olav og småkongene i *Upplønd*. I alle fall var det aktivitet på borgområdet i denne perioden.

Det er kjent fem borg i sør i Hedmark, det vil si i herredene Stange og Romedal (Austbu). De tre borgene Sotberget, Tittberget og borgen på Ile i Stange herred ligger knappe 1,5 kilometer fra hverandre. I sin tid kontrollerte de den viktige landingsplassen ved Gjøvika, og stiene som forgrenet seg derfra. Borgen Gjellberget, også i Stange herred, kontrollerte både en landingsplass og landeveien. Også i Romedal var det en bygdeborg. Den ligger nord på Starrberget i bygdas allmenning, der hvor gamle stier leder til og fra bygda. Herfra har man utsikt helt til Biri på en klar dag. I midtre del av Hedmark, altså i herredene Vang (Ridabu) og Løten (Fauskar), er det bare to kjente borg. Borgen i Løten (Doksrud) kontrollerte ferd-

Hovedområde	Herred/prestegjeld	Nr.	Fjerding (nevnt)	Tingplass (nevnt)
Nordre syssel (1379) Del av en eldre *Ringsaker treding som omfattet hele Hedmark og Østerdalen Ringsaker nevnt som rett tingplass 1432–1433. Trolig sysselting (representasjonsting, 24 delegater)	Ringsaker herred (med Biri?) Noen gårder i Biri lå i Rinds fjerding, deriblant Unset gnr. 80 (Indrebø 1935: 195, note 5). Se også DN II, nr. 678 og RN X, 416	1	Skapal (1534)	Skapal (1605)
		2	Rind (1433 (1534) og Velong) (med Biri?)	By (1342) Nøss i Biri (1622)
		3	Brøttom	Mælum (1446)
		4	Redalen (Simenstad 1534)	Båberg / Roli (1355)
	Svaðabú herred (med Vardal?)	1	Revling (1534) (tidligere <i>Lómherað</i> (1342))	Revling (1342)
		2	Berg (Skåden), (Farberg 1534)	(Farberg?)
		3	Veldre (1534)	By (1448)
		4	Vardal	Mjølstad (1334) og Hørstad (1406)
	Nes (tidligere <i>Ullinshof</i>)	1	Austerfjerding	
		2	Midfjerding (Aske)	
		3	Nordfjerding (Sterud?)	
		4	Helgøya	

Tabell 1. Forslag til herredsinndelingen i Nordre syssel av Hedmark omkring 1300. Svaðabú synes å være et eldre områdenavn for søndre del av Ringsaker prestegjeld, grensen gikk litt nord for bekken Gaupa. Fjerdingene var lokale tingkretser. Her har jeg anført Vardal under Svadabu herred da dette gir fire fjerdinge til hvert herred. Hele eller deler av Biri var knyttet til Rind fjerding.

selsåren fra Østerdalen over Løten, og borgen i Vang (Furuberget) innseilingen til Furnesfjorden.

Nord i Hedmark, det vil si i Ringsaker, Svadabu og Nes herreder, er vi kjent med hele sju borger. På Steinseng i Svadabu lå tre borger tett ved hverandre: Skanseberget, Vindlausa og Berget, ikke ulikt situasjonen ved Gjøvika i Stange herred. Borgene i Svadabu lå på vestsiden av Furnesfjorden og kontrollerte passasjen ved Framnes, som førte inn til Botsenden, et viktig knutepunkt for ferdsel (fig. 7.). Borgene på

Steinseng kan tolkes som ett sammenhengende forsvarsanlegg. Fra sør besto det av to mindre (for)borger: Skanseberget (1936 m²) og Vindlausa (4365 m²). De fungerte trolig primært som utkikksposter mot fjorden og veien nedenfor skaret, som ikke er synlig fra hovedborgen. Lengst nord på en markant høyde, Berget, lå hovedborgen. Det er den klart største bygdeborgen på Hedmark og anslått til hele ca. 55000 m².⁴¹ Det plasserer den blant de fem prosent største borgene i Norge. En dobbel mur indikerer en tørr voll-

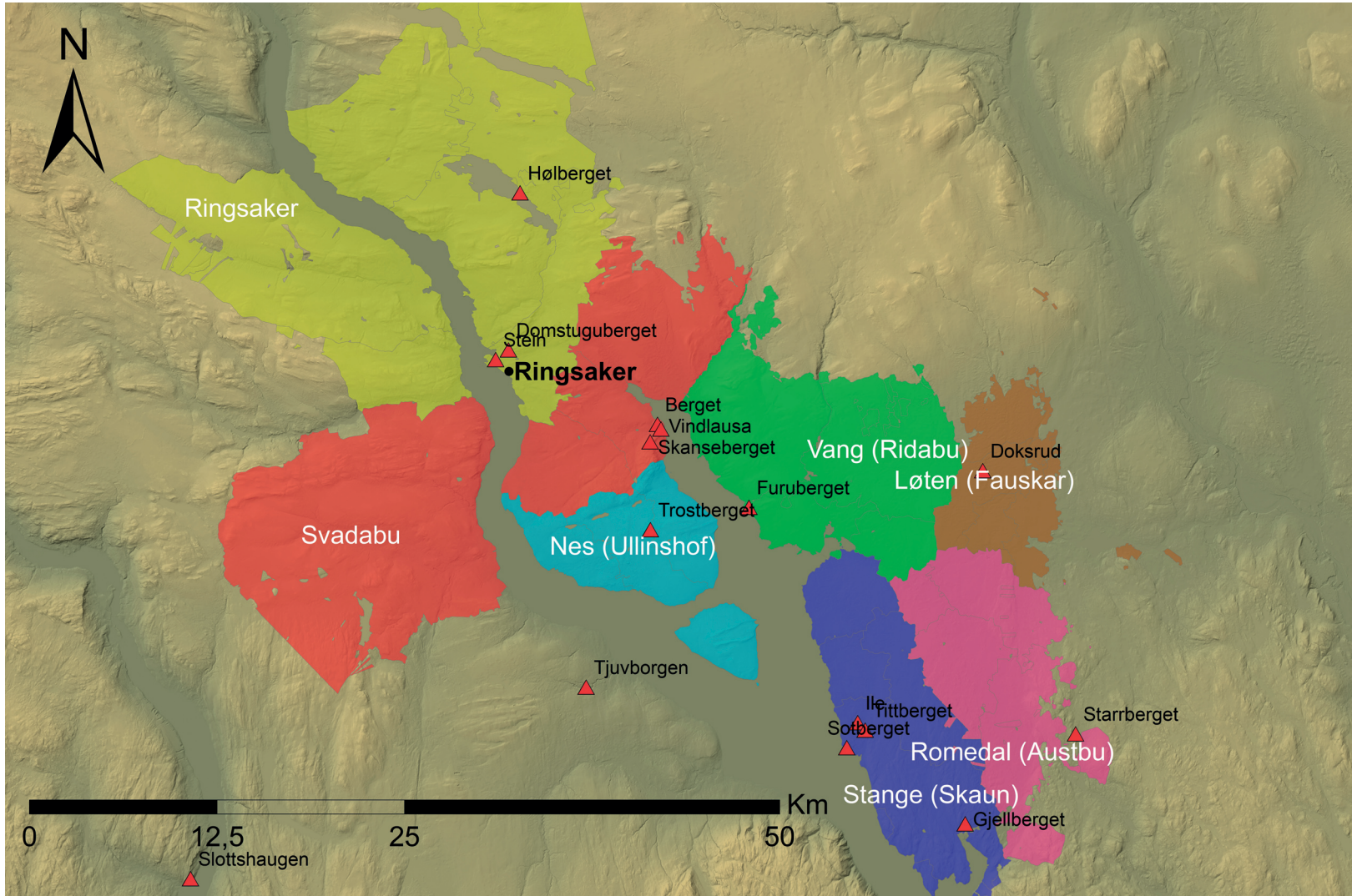

Fig. 6. (A) Bygdeborgers og herredsinndeling i Hedmark. Kart: Frode Iversen.

grav på nordre platå. Inngangen kan ha vært i nord, der det er spor etter en hulvei i det bratteste partiet som enkelt kunne forsvares.

Det er lite arkeologisk kunnskap om anlegget på Steinseng. Området var nært forbundet med storgården Røyr, som under borgerkrigene på 1100-tallet huset en familie i det sosiale toppsjiktet i Norge med noen av rikets fremste militære ledere.⁴² Røyr var setegård for Sigurd Hallvardsson (d. 1163 på Re), jarlen til kong Håkon Sigurdsson Herdebrei (1147–1162), som ble tatt til enekonge på Øyrating i 1161.⁴³ Sigurd var den mest sentrale «politikeren» i motstanden mot kong Inge og Erling Skakke. Jarlens sønn, Håvard Jarlsson (d. 1189), var lendmann og militær leder i kongens indre krets. Jarlens far var en såkalt hauld, også det en person høyt på strå.⁴⁴ Eien-

dommene til Sigurd jarl ble konfiskert av kong Inge i 1158. Men en slektning, stormannen Gregorius Dagsson, fremforhandlet grid for ham og jarlen fikk eiendommene tilbake. Det er uklart om borgene på Steinseng ble benyttet under borgerkrigene. Bare to bygdeborgers i Norge har gitt dateringer til middelalder, så det er mindre sannsynlig.⁴⁵

I Ringsaker herred, ved Ringsaker prestegård, er det to bygdeborgers (Stein og Domstuberget). Dessuten er det én ved Mjøsund (*Mjøsund*), det «smale sundet» i innsjøen Næra i Ringsakers allmenning (Hølberget). De lå strategisk til. Borgen på Stein ligger ved grensen mellom Stein og Ringsaker prestegård, og har naturlig adkomst fra «baksiden» over prestegårdens jorder. Den ligger på en kolle ved Storgata som heter *Skarpsno* – «skarp sving». Et cirka 150–160 meter

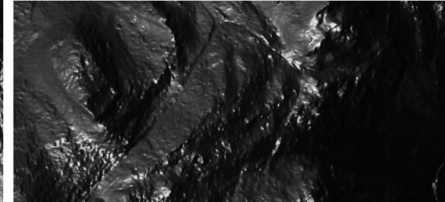
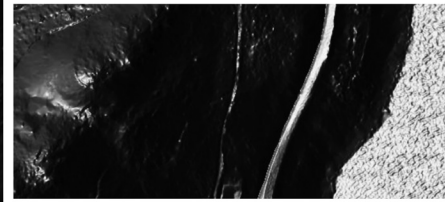
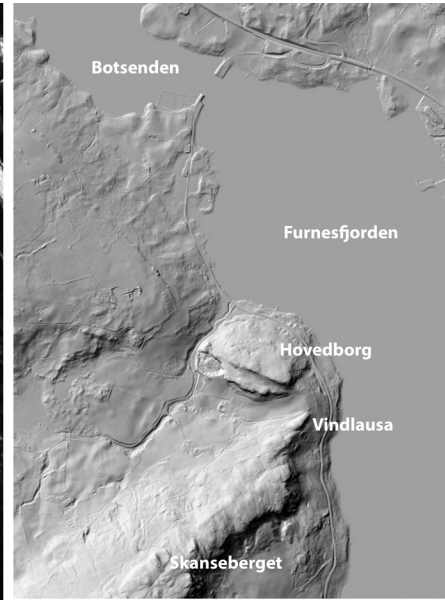
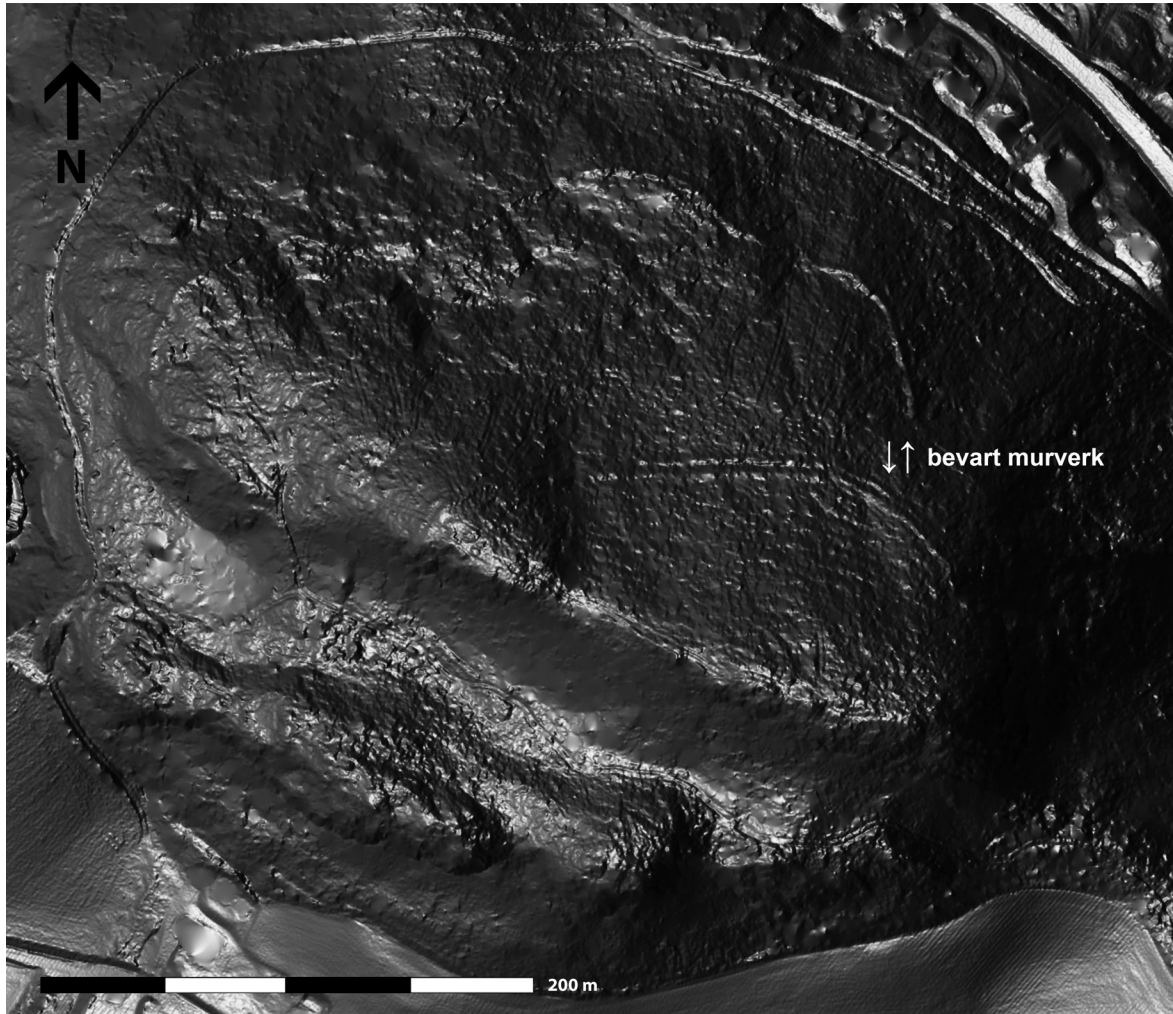

Fig. 7. Borgene på Steinseng dannet trolig et sammenhengende forsvarsanlegg. Hovedborgen lå lengst nord på en markant høyde, Berget – den klart største bygdeborgen på Hedmark, anslått til ca. 55000 m2 (til venstre på bildet). En dobbel mur indikerer en tørr vollgrav på nordre platå (midt på østre del). Inngangen kan ha vært i nord der det er brattest og spor etter en hulvei. I sør er det to mindre forborger, eller utkikksposter: Skanseberget (1936 m2) (nede til høyre) og Vindlausa (4365 m2) (i midten til høyre). LiDAR fra Askeladden. Frode Iversen.

langt murverk ringer inn en 2200 kvadratmeter stor flate. Uten dagens skog er det godt utsyn over veien og fjorden. Borgen ligger ved foten av en naturlig forsvarsbarriere i landskapet, en øst-vest gående åsrygg som stiger mot Fulseberget i øst.

I 1930 ble bygdeborgen på Stein undersøkt av arkeolog Bjørn Hougen. Han fant én perle, ett spinnehjul av jern, en klinknagle av jern, halvdelen av en knusestein, et fragment av et kvartsittbryne, underliggøren til én håndkvern samt noen dyreknokler og tenner. Både kvartsittbrynet og håndkvernen er typiske for folkevandringstiden (ca. 400–550 e.Kr.). Det viser aktivitet på borgen i den tiden man tradisjonelt har ment at slike borger var i bruk. Overraskelsen var

derfor stor da arkeolog Anders Hagen 60 år senere fikk C-14 datert et par av dyrebeina fra Hougens utgraving. Dateringen viste 995 ± 75 år. Hagen skriver at dette «...bidrar selvsagt til å lokke på fantasien da det samsvarer bra med tiden da Olav kjempet med småkongene i Opplanda og Rørek på Hedmark».⁴⁶ I alle tilfeller viser det at borgen har hatt flere bruksfaser, og kanskje ble benyttet under Olavs hærtog på Ringsaker omkring 1020.

Åsryggen mot Fulseberget har også et annet naturlig krysningspunkt – skaret mellom Grønvold og Tømten. Der, på en stupbratt kolle nord for skarets smaleste punkt, ligger bygdeborgen Domstuguberget under Ringsaker prestegård. Et over 100 meter langt

steingjerde befester et platå på nær 1200 kvadratmeter. Mot øst er borgen forsterket med en ca. 20 meter lang jordvoll, som går parallelt med murverket. En gammel hulvei, inntil to meter dyp, viser eldgamle spor etter ferdsel. Den passerer øst for borgen i retning *Slepenga*, et navn som indikerer en viktig ferdselsåre, et slep, mellom Ringsaker og nordre del av Østerdalen.⁴⁷ Borgene på Stein og Domstuberget bekrefter inntrykket fra de andre borgene i Hedmark. De var bygd på nøye utvalgte punkter i landskapet til forsvar mot fiender. Også Nes herred (Ullinshof) kan skilte med en bygdeborg, på Trostberget mellom Kjennli og Li. Kollen er avgrenset mot øst av en jordblandet dobbel mur. Murene ligger et tyvetalls meter fra hverandre, den ytre buede muren er om lag 80 meter lang.

Bygdeborgene har en interessant fordeling i herredene, ikke bare i Hedmark, men også i Gudbrandsdalen. Det er ikke noen kjente bygdeborger i Østerdalen, som trolig først fikk bosetting av betydning i yngre jernalder. Nær alle herredene i et mulig eldre Hedmark konge- eller høvdingdømme, har bygdeborger, de fleste én hver. Det gjelder Romedal, Løten, Vang, Svadabu og Nes herreder. Bare Stange og Ringsaker har flere borger. Disse to herredene fremstår som spesielt viktige, som militære støttepunkter. Det er ikke kjente bygdeborger i Biri og Vardal, men det er tvilsomt om disse var egne herreder tidligere. Det kan se ut til at Ringsaker og Svadabu herreder omfattet disse bygdene (tabell 1). Det omfattende anlegget på Steinseng på Røyr i Svadabu herred, ble kanskje betjent fra fjerdingene Veldre, Berg, Revling og deler av Vardal. Deler av, eller hele Biri, var knyttet til Rind fjerding i Ringsaker herred. De hadde sammen med fjerdingene Skapal, Redalen og Brøttom kanskje ansvaret for borgene der. Borger indikerer et maktsenter på Ringsaker, der det trolig satt militære og rettslige ledere langt tilbake i tid.

Videre nordover i Gudbrandsdalen fordeler bygdeborgene seg fint i herredene. Det var én borg i hvert av herredene Fåberg, Øyer, Ringebu, Fron og Lesja. Det var to borger i Vågå men ingen i Lom. Heller ikke i Gausdal herred er det noen kjent bygdeborg. Det kan indikere at det sto en herredsorganisasjon bak bygdeborgene. Kanskje var ansvaret for bygging og ved-

likehold av bygdeborgene fordelt på fjerdingene, dersom disse virkelig er så gamle?

Konfliktene som ble utkjempet ved bygdeborgene tok slutt, eller avtok, på 500-tallet, og mange borger gikk av bruk. To av verdens største vulkanutbrudd fant sted i årene 536 og 540. Vulkansk svevestøv, aerosol, kom opp i stratosfæren og dannet en «støvsky» som skygget for sollyset og skapte uår mange steder i verden. Det innledet en kuldeperiode, som kanskje varte fram til 660 e.Kr.⁴⁸ Trolig gikk bøndene over til mer husdyrhold da temperaturen gikk ned. I dette klimaet slo den Justinianske pesten til, i 541. Det gjorde vondt verre. Det er per i dag påvist DNA fra bakterien *Yersinia pestis* i graver fra tidsrommet 541–750, på i alt 21 steder, i Frankrike, Tyskland, Spania og England.⁴⁹ Det har lenge vært klart at pesten spredte seg nord for Alpene, men nylig har det blitt vist at den også nådde England, kanskje via Egypt. Skriftlige kilder viser at pesten i Sør-Europa vendte tilbake hele 18 ganger fram til 750.⁵⁰ Vurdert etter det store antallet ødegårder fra slutten av folkevandringstiden i Skandinavia det anslått at omkring halvparten av befolkningen døde på denne tiden. Men anslagene er usikre.⁵¹ Trolig er det bare et tidsspørsmål før pesten blir bekreftet i Skandinavia også.

Det fremstår som noe paradoksalt at vi ser tegn til politisk sentralisering i Skandinavia, i denne «krise-tiden». Det dukker opp betydelige monumenter og maktsentre i kriseårene. Den største haugen i Nord-Europa, Raknehaugen på Romerike, ble bygget i 551. De første gravene i Skandinavias største samling av storhauger, på Borre i Vestfold, bygges omkring 550. Ett av de flotteste funnene i Norge – Åkerspenna fra Vang – er fra siste halvdel av 500-tallet, og avbilder en konge med krone omgitt av rovfugler og villsvin. Merovingertidsgraven Svenshaug på Ringsaker og flere andre rike arkeologiske funn, er spor etter at individer med betydelig makt, trer fram. Det kan tyde på at en rekke mindre kongedømmer blir etablert i disse århundrene. Men det finnes også spesielle og monumentale gravminner som er eldre enn dette, for eksempel den såkalte Tolvsteinsringen på Smestad-sletta like nord for Moelv: Ringsakers svar på Stonehenge (fig. 8.).

Fig. 8. Tolvsteinsringen består, som navnet sier, av 12 reiste stein i en sirkel på ca. 25 meter i tverrmål. Den ble undersøkt av arkeologen G. Mørck i 1901, som også gjorde utgravninger i Svenshaug – en monumental storhaug fra merovingertid på Ringsakers nabogård. Mørck etterlot seg lite dokumentasjon, men undersøkelsene er omtalt av pastor Reinert Svendsen i 1902. I sentrum av Tolvsteinsringen ble det påvist kull og små beinsplinter, trolig rester etter en grav. Arkeologene Elizabeth Skjelsvik og Jan Henning Larsen har arbeidet inngående med denne type gravmonumenter i Norge, også Tolvsteinsringen. De slår fast at det ikke var flere ringer der, det er naturdannelser. Tolvsteinsringen skiller seg fra andre dommeringer ved å ha 12 reiste steiner, og ikke 9, 11 og 13 eller andre oddetall som var vanlig. Tolvsteinsringen vitner om en østlig påvirkning i gravskikken i Hedmark i eldre jernalder. Slike såkalte dommeringer er vanlig i Polen og Sverige, og det finnes ca. 330 steinringer i Norge hvorav mer enn halvparten i Østfold. Det dreier seg alltid om gravminner. De polske gravene forbindes gjerne med Vielbarkkulturen usikkert assosiert med såkalte Gotere, som skal ha utvandret fra Sverige på 200-tallet. De aller største steinringene i Norge, på 25 meter i diameter eller mer, finnes på Hundorp i Gudbrandsdalen, Svee i Vågå, Alme i Sørstuen i Sør-Fron, Amundsrud i Larvik og dessuten Dommersteinen på Sola i Rogaland, for å nevne noen. Foto: Kjartan Hauglid

Hedmark kongedømme i yngre jernalder og ryttergravene

Hvilke områder besto egentlig småkongedømmet Hedmark av? Vi har ingen direkte opplysninger om det, men yngre kilder gir noen hint. I 1450 ble kong Christian I hyllet på fylkestinget i Hedmark med representanter fra Gudbrandsdalen, Østerdalen og Hedmark. Hylling foregikk i henhold til gammel skikk ved «wapnatake a almanligha fylkistinge a Heidmar-kenne». ⁵² Vi vet at kongevalg, både før og etter 1450,

fant sted på Åker. ⁵³ Her fikk Harald Hardråde sitt kongsnavn i 1046–1047, ⁵⁴ og på Åker sluttet allmuen seg til riksrådets valg av Frederik I som konge, i 1523. ⁵⁵ Det var Steigar-Tore fra Gudbrandsdalen som ga Harald Hardråde kongsnavn på Åker. Det viser gamle forbindelser mellom Hedmark og Gudbrandsdalen. Videre vedtok allmuen i Akershus len, «nordhen och syøndhen», i 1491 på Åker, at den bare kunne yte utfare-leidang. Ikke annen skatt (gjengjerd) enn den som etter gammel sedvane ble ytt kongen eller dronningen på reise gjennom landet. ⁵⁶ Det er derfor

sannsynlig at dette området opprinnelig dannet et eldre kongedømme som omfattet Gudbrandsdalen, Hedmark og Østerdalen – og da lå Ringsaker meget sentralt geografisk.

Dette harmonerer likevel ikke med Snorres fortelling om småkongene i *Upplønd*, der både Gudbrandsdalen og Hedmark hadde egne konger. Snorre skriver: «På denne tida var det mange opplendingskonger; de rådde for fylker, og de fleste av dem hørte til Harald Hårfagres ætt». ⁵⁷ Han navngir et knippe fylkeskonger og deres kongedømmer: brødrene Rørek og Ring på Hedmark, Gudrød i Gudbrandsdalen, samt andre ikke navngitte konger. En konge på Romerike, én felles konge for Toten og Hadeland og dessuten én konge i Valdres. Snorre nevner i alt seks konger og fem kongedømmer i *Upplønd*. Ingen av Snorres konger er omtalt i eldre kvad eller kilder, unntatt kong Rørek. Han nevnes i en helgenbiografi om Olav den hellige fra ca. 1200, den Legendariske saga – *Helgisaga Óláfs konungs Haraldssonar*, bevart i et norsk håndskrift fra ca. 1250. Et eponym som Kong Ring virker lite overbevisende, når Snorre samtidig lar begivenhetene utspille seg på Ringsaker. Med unntak av Rørek, er trolig alle disse kongene litterære konstruksjoner. Det ser ut til at Snorre plasserer oppdiktede ætlinger av Harald Hårfagre sentralt i historien, for å vise Hårfagre-ættens legitime rett til disse områdene.

Omkring 1150–1175 omtales Hedmark som *Heidmarchia cum Conuallibus Albie* i *Historia Norveige*. Det strakk seg fra Alvdal i nord til Elverum i sør, og fra Särna i øst til Ringsaker i vest. ⁵⁸ Til forskjell fra dagens Hedmark lå de øvre delene av Østerdalen (Tynset og Tolga prestegjeld) i Trøndelag og Nidaros bispedømme i middelalderen. Alvdalene omfattet også Idre og Särna over svenskegrensa mot øst. ⁵⁹ Solør i sør tilhørte neppe Hedmark kongedømme, og sagaene holder disse adskilt. Ringsaker kirke ble altså en form for fylkeskirke for dette området.

Halvdan Kvitbein er en av de første Hedmarkskongene som *kan* være historisk. Han skal ha levd omkring år 700. Moren, Solva eller Solveig, var datter av kong Halvdan Gulltann i Solør. Faren var den legendariske kong Olav Tretelgja («trefelleren», *telgja*, «ringbarkeren») av Ynglingeætten i Uppsala. Halvdan giftet

seg med Åsa, datter av kong Øystein Hardråde av Hedmark. Snorre fremstiller Halvdan som en betydelig krigsherre. Han «tok mye av Hedmark og Toten og Hadeland og mye av Vestfold», heter det, og døde på sotteseng på Toten. Ifølge *Ynglingatal* ble Halvdan gravlagt på *Skæreid i Skiringssal. ⁶⁰ I *Ynglingatal*

<i>Þat frá hverr, at Halfdanar</i>	Alle forsto at fredsmeklerne ville savne Halvdan
--	--

<i>søkmiðlendr sakna skyldu. Ok hallvarps hlífi-Nauma þjóðkonung</i>	Og hall-varpets verner Nauma (en gudinne) tok tjodkongen på Toten
--	---

<i>á Þótni tók. Ok Skæreid i Skiringssal of brynjalfs beinum drúpir</i>	Og (på) Skæreid i Skiringssal våker (ring)brynjens alv over beina
---	---

Ynglingatal strofe 22, ca. år 900

heter det at «fredsmeklere» ville savne Halvdan. Underforstått; han gjorde mye ugagn. ⁶¹ Gudinnen Nauma, ⁶² gravkammerets verner, ⁶³ hadde tatt tjodkongen på Toten. Nå våket brynjekongens ⁶⁴ alv over beina på Skæreid i Skiringssal.

I den såkalte «Pátr um Upplendinga konungum» i Hauksbók, finner vi en litt annen beretning om kongene i *Upplønd*. ⁶⁵ Der får vi vite at Halvdan ble gravlagt i *Hedmark*, *Skæreid og Skiringsal nevnes ikke med et ord. Hauksbók er et håndskrift fra 1302–1310, skrevet under tilsyn av Hauk Erlendsson (ca. 1265–1334). Hauk var lagmann i Oslo fra senest 1302, under kong Hákon 5 Magnusson, som hadde vært hertug over Oslo og Opplanda fram til 1299. Håndskriften viser at Hauk selv har skrevet ned vår fortelling. Hauk er kjent for å ha redigert og endret en del på historiene han fant i eldre manuskripter. Mye er likt som hos Snorre, men enkelte opplysninger hos Hauk er annerledes. Det underlige er

at det eksplisitt refereres til *Ynglingatal* i tåtten.⁶⁶ Likevel oppfattet ikke forfatteren opplysningene om Halvdans gravsted på «*Skæreid i Skiringssal», som motstridene til «Hedmark».

Det er vanskelig å se at Hauk hadde spesielle motiv for å gravlegge Halvdan i Hedmark, i stedet for i Skiringssal. Åpenbart står vi overfor en litt annen historie i tåtten om kongene i *Upplønd*, enn vi gjør hos Snorre. I sum er opplysningene hos både Snorre og i Hauksbók usikre og sagnaktige. Vi får likevel troverdig kunnskap om giftermål på kryss og tvers, blant eliten på Østlandet. Aktørene kom fra Vingulmark, Vendel i Danmark, Vestmar, Agder, Alfheim, Romerike, Hedmark og Grenland. Det vi lærer fra disse fortellingene er at kongemakten skal ha ekspandert fra Hedmark gjennom giftermål, krig og erobringer. Hedmark, Solør og nabo-områdene knyttes stadig tettere sammen. Den mytiske Halvdan Kvitbein assosieres med ekspanderende kongemakt, og hans sønner utvider riket. Hva kan arkeologien fortelle om denne utviklingen?

Arkeologer har i en årrekke forsøkt å spore kristen innflytelse i hedensk gravskikk, i Norge. Det har vært argumentert med at hedenske graver som er orientert øst-vest tyder på kristen innflytelse i gravskikken i vikingtid. Men, det har vist seg vanskelig å finne sikre holdpunkter for kristne innflytelsen på hedensk gravskikk. Det er likevel mulig å komme på sporet av

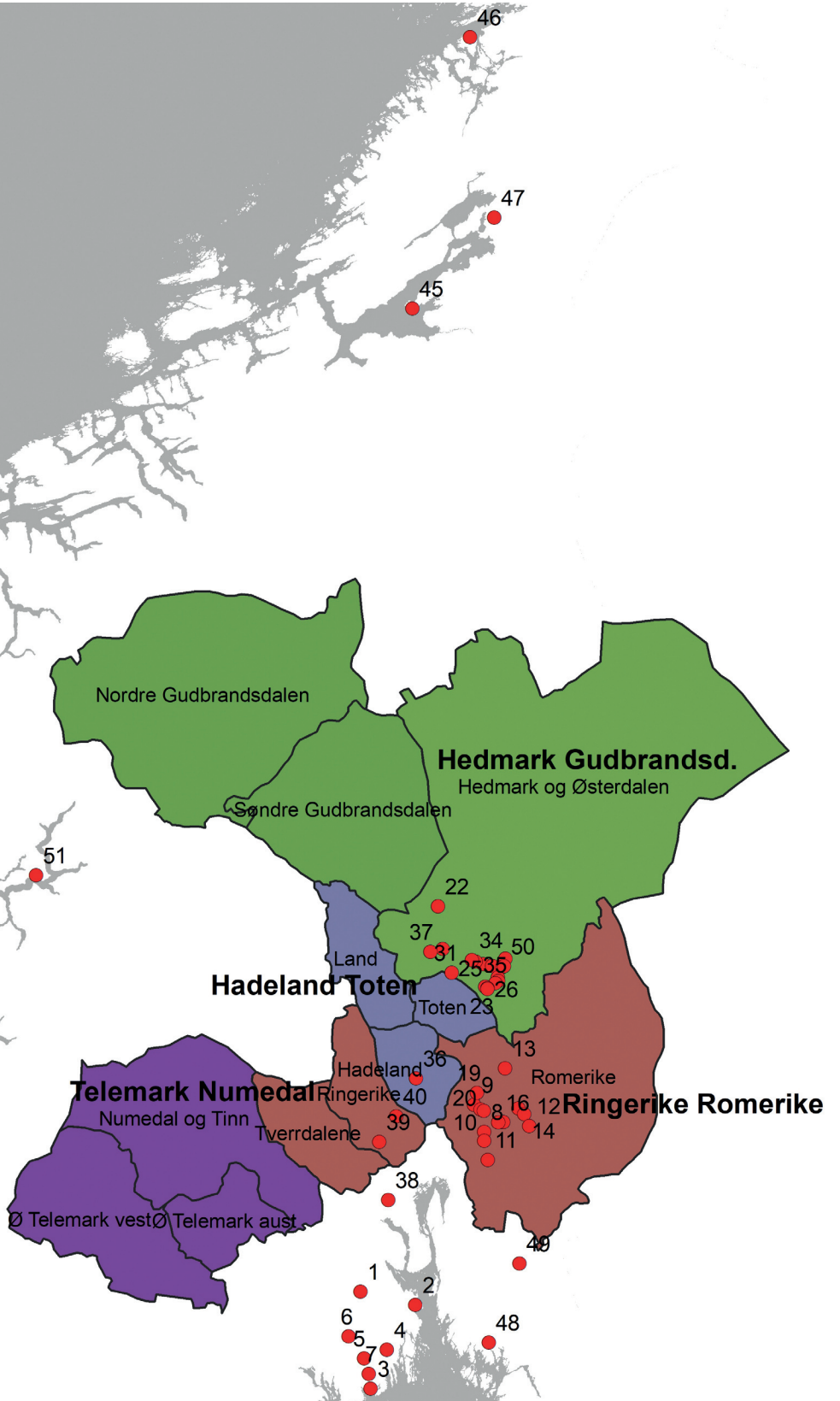
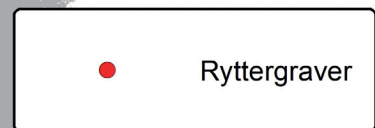
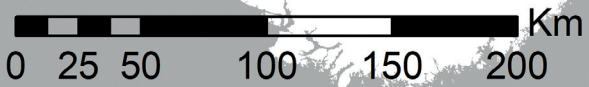
kristningens fart og utbredelse ved å studere når hedenske graver opphører i ulike områder, slik historikeren Johan Schreiner demonstrerte alt i 1927, og arkeologen Eivind Engelstad enda grundigere i 1929.⁶⁷ I *Upplønd* opptrer hedenske graver fram til omkring 1070. Også i Hedmark og i Ringsaker forekommer det hedenske graver til et stykke ut på 1000-tallet.

Nylig har arkeologen Egil Mikkelsen gjennomgått alle arkeologiske spor etter tidlig kristendom i Norge. Insulære funn, tidlige steinkors, runesteiner og kirke- og kirkegårdsundersøkelser står sentralt i hans undersøkelse. Han finner likevel få spor etter tidlig misjon i *Upplønd* og Hedmark. Det dukker riktignok opp to irske hengekar og en øse i bronse, i to kvinnegraver på Blystad og Flakstad i Vang. Men det er også alt av «misjonsmateriale» i Hedmark. I Irland, der hengekarene er laget, ble de antakelig brukt til rituell håndvask og hellig vann. Eller som «kurv» for nattverdsbrødet. Mikkelsen foreslår en funksjon som døpekar, på grunn av de karakteristiske dueformede hankene.⁶⁸ I Norge tjente de trolig som kjøkkenredskaper. Mikkelsen fremholder at andre arkeologiske funn i Hedmark i vikingtid indikerer et ram-hedensk samfunn, der misjon neppe hadde vunnet fram i vikingtid.⁶⁹

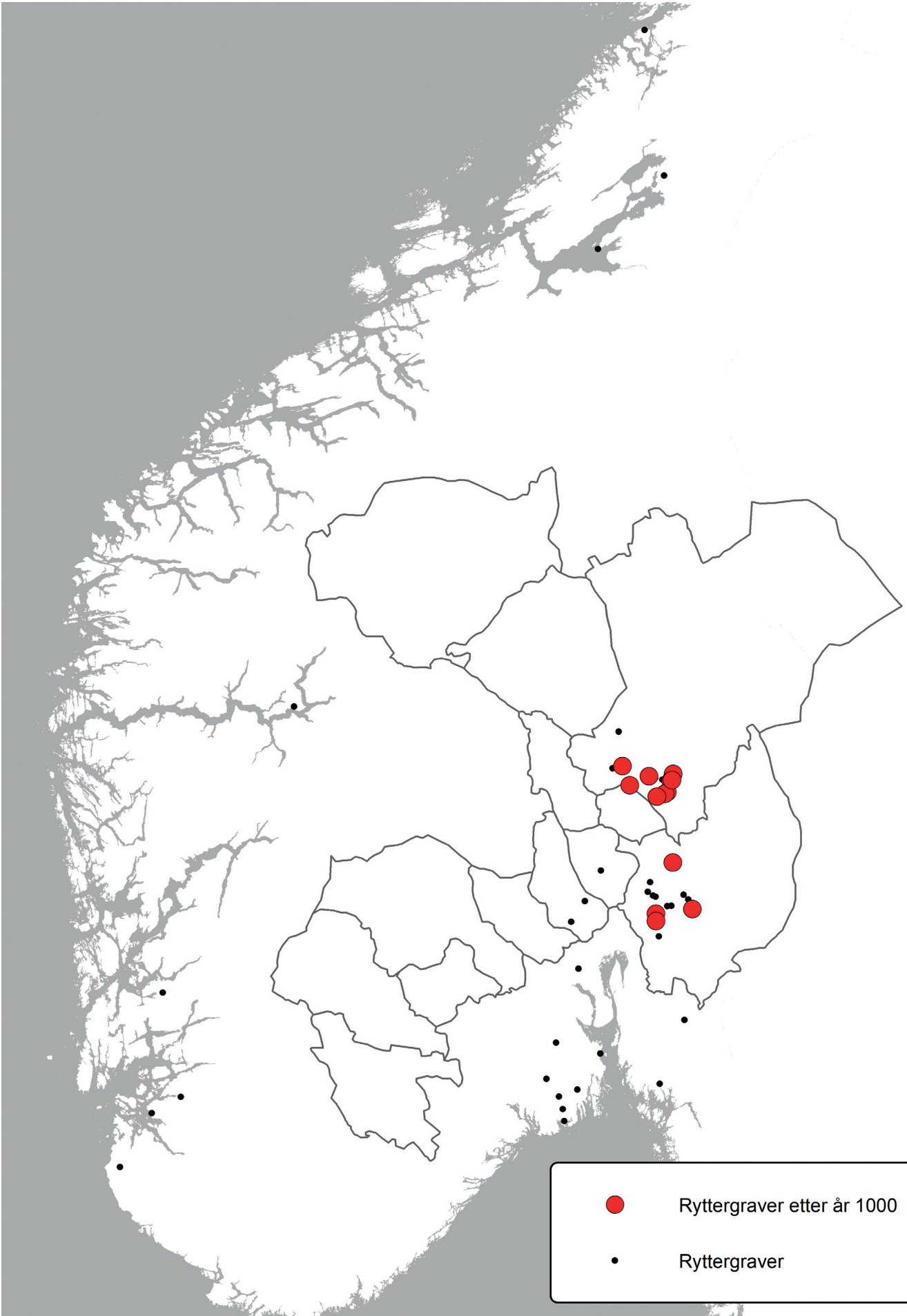
Hedmark har flest ryttergraver i Norge (fig. 9.). Disse defineres ved forekomst av sporer eller stigbøyer i gravgodset, i tillegg til våpen. Baldisholteppet

Fig. 9. Kartet viser alle de 51 kjente ryttergraver i Norge. Funn av sporer eller stigbøyer definerer en ryttergrav. Det er bare i *Upplønd* at det kjent slike graver fra Olav Haraldssons tid. Kanskje var dette krigere som kjempet mot Olav? Under, ryttergraven fra Sterud, Nes, Hedmark (C21398), den yngste ryttergraven i Norge, fra ca. 1050 e. Kr. (nr. 31 på kartet). Den ble funnet i 1915 i en ca. to meter høy gravhaug 30–40 meter fra Mjøsa, Norges største innsjø. Haugen var ca. 16 meter i diameter (200 ar) og inneholdt en sentralt plassert kremasjonsgrav. Av gravgods var det bevart deler av ett sagblad av jern, én saks, diverse beslag og jernstykker, én syl av jern, én jernring (munnbitt?), én jernten (hank?) og ett bryne, i tillegg til våpen: øks (M-type), spyd og tveegget sverd, samt to stigbøyer der fotstykket er 10,3 cm. bredt. Tre gram brente bein stammer kanskje fra den gravlagte rytteren. Foto Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. CC BY-SA 4.0. Kart Frode Iversen.

Ryttergraver etter år 1000

Ryttergraver

Fig. 10. Baldisholteppet. Utstyret i ryttergravene minner om utstyret til rytteren på det kjente Baldisholteppet, Nes, Hedmark, representativt for første halvdel av 1100-årene, til høyre. Baldisholtrytters skjold er spisst og avlangt, til forskjell fra mer runde skjold i vikingtid, og dekoren er typisk for senere perioder. Han har lanser i høyre hånd og sitter i en sal med symmetrisk for- og baksvisse. Rytteren er utstyrt med sporer, og stighbøylene er festet i stighbøylereimer. Hesten har hodelag. Tøylene holdes i venstre hånd og hver ende er festet i en ring. Kriegers drakt kan være en heldekkende ringbrynje med nakkestykke, og han har hjelm.

fra Nes viser hvordan en slik rytter var utstyrt på 1100-tallet (fig. 10.). Utstyret minner mye om det vi finner i de eldre ryttergravene. Da arkeolog Helge Braathen foretok sin gjennomgang i 1989, kjente han 49 ryttergraver på landsbasis. Hvorav 16 i Hedmark med Vardal. Nå er tallet 51 i Norge og 17 i Hedmark (Iversen 2021). Til sammenlikning var det 7 ryttergraver i søndre Vestfold, 13 på Øvre Romerike og 4 langs ferdselsåren mellom Hadeland og Vestfold. Han fant få ryttergraver i Norge for øvrig. Bare fire i Etne, fire i Inn-Trøndelag og Namdalen og dessuten to funn i Østfold. I tillegg til den praktfulle gullsporen fra Rød, nær kongsgården Varna.⁷⁰ Den rike graven på Gjermundbu på Ringerike, som arkeologene Charlotte Blindheim og Sverre Marstrander undersøkte i april i 1943, er blant de fremste arkeologiske eksemplene på

hvordan en «profesjonell» krigsrytter var utstyrt. Graven er fra siste halvdel av 900-tallet, og inneholdt deler av en hjelm, den eneste bevarte fra vikingtid, og dessuten én ringbrynje, ett praktsverd, to spyd og to økser. Dessuten fire skjoldbuler, hesteutstyr i form av to sporer og fem eller seks bitt.⁷¹ Det dreier seg altså om en stor og solid haug, 1,8 meter høy, 25 meter lang og inntil 8 meter vid, der en mann var blitt gravlagt med et usedvanlig rikt og profesjonelt krigsutstyr.

Ryttergravene er uten tvil «våpenfikserte». Seksti prosent av ryttergravene kan skilte med tre våpentyper, mot bare 21 prosent i andre våpengraver.⁷² Det var åpenbart viktig å fremheve den dodes militære rang. Jevnt over er ryttergravene rikt utstyrt, og de inneholder nær fire ganger flere gravgaver enn andre våpengraver (i snitt 19 mot 5). Det er to spesielle trekk ved ryttergravene i

Hedmark: det store antallet og den sene dateringen. De indikerer to militære «stressperioder». Om lag halvparten av ryttergravene i Hedmark er datert 1000–1025, da Olav Haraldsson (1015–1020) herjet det hedenske Hedmark. Tidligere tolkninger var at disse ryttergravene var reist over rikskongedømmets ledene krigere. Men det er mange årsaker til heller å se dem som krigere lojale mot småkonger som sto i opposisjon til rikskongene, særlig i Hedmark. Dersom de var Olavs menn, er det er lite sannsynlig at de ville fått en hedensk begravelse. Ifølge troverdige skaldekvad møtte Olav tøffest motstand nettopp i Hedmark, der Ringsaker fungerte som militær samlingsplass for hans fiender. Ryttergravene i Hedmark fra 1000–1025, indikerer at noen av Olavs fremste motstandere satt på gårdene By (Braathens grav nr. 27, kan også være litt eldre), Vold (nr. 35), Hersau (nr. 21), Finstad (nr. 28), Bryni (nr. 32), Vesterhaug (nr. 33), Alm (nr. 23) og Sterud (nr. 31, graven kan være litt yngre).

Vi ser også en oppblomstring av ryttergraver på Hedmark noen tiår tidligere. Det var kort avstand til danskkontrollerte territorier i Trøndelag og Viken. Fra perioden 975–1000 kjennes det til fire-fem ryttergraver i Hedmark: på Åker (nr. 24), Homerstad (nr. 25), Hammerstad (nr. 26), Galgum (nr. 29) og kanskje på By (nr. 27). Bare to-tre ryttergraver på Hedmark er eldre enn de to politiske stressperiodene. Det gjelder to ryttergraver fra Ophus og Farmen (ca. 800–850), og kanskje én fra gården Viken (nr. 34), fra rundt 950.

Vi må tro at ekspansjonslystne danekonger og deres underkonger i Trøndelag og Viken, utøvde politisk press mot Hedmark. Harald Gormsson, kjent som Blåtann, ble fordrevet fra tronen i 986 av sønnen Svein Tjugeskjegg (konge 986–1014). Håkon Sigurdsson Ladejarl var deres fremste allierte i Norge fra ca. 970 til 995. Ifølge Snorre dro Håkon jarl til *Upplønd* en høst, og inngikk der en fredsavtale med kongene.⁷³

Det er alltid farlig å trekke såkalte *ex silentio* slutninger, det vil si å mene noe basert på fravær av bevis. Det er likevel påfallende at det ikke er kjent en eneste ryttergrav i Hedmark fra Harald Hårfagres tid. Han skal angivelig ha hærtatt Østlandet og innsatt sine egne sønner som underkonger i Viken og på *Upplønd*.⁷⁴ Nyere forskning fremholder Snorres fortelling om Haralds vidstrakte makt og ekspansjon, som oppkon-

struert. Dersom fortellingen om hans krigstog og motstanders krigsstevne på Ringsaker var sann, skulle vi kanskje ha forventet flere arkeologiske indikasjoner på krig fra ca. 870–930. Fraværet av ryttergraver i Hedmark fra denne perioden, føyer seg inn i rekken av indikasjoner på at Snorre konstruerte en historie for *Upplønd*. Snorre synes å ha kopiert en sannere historie, nemlig den om Olav Haraldssons krigstog i *Upplønd*, drøyt hundre år senere. I den fortellingen finner vi kanskje noe av årsaken til at Ringsaker kirke fikk posisjon som fylke- eller tredingskirke for Hedmark og Østerdalen, og dessuten ble dedikert til Olav. For å forstå kristningen av *Upplønd* og Hedmark kan vi derfor studere skaldekvad, og skriftlige kilder kan gi ny informasjon. Vi ser nærmere på det.

Kongedømmene i *Upplønd* kristnes og Ringsaker blir fylkeskirke

*Upplønd fekk til enda
óss gneista ok þar reisti
kristnihald, þats heldu
hverr veitir sverðs beita.*

*Áðr stýrðu þeim eyðar
ellifu fyrr hella
mildings máls, en guldu
menn vísliga gísla*

Utdrag fra Olavsdråpa (*Erfidrápa Óláfs helga*), ca. 1040

Ringsaker kirke er en Olavskirke, og omtalt som *ecclesia beati Olavi* i 1327.⁷⁵ En helgen, altså Olav den Hellige, «eide» kirken som «juridisk» person og ble ikke skiftet ut selv om det ble bygget en ny kirke på samme sted. Helgendedikasjon gikk i arv via hovedalteret. En re-innvielse av et alter var bare nødvendig dersom alteret var *skipla*, det vil si ødelagt, for eksempel ved en brann.⁷⁶ Relikvier var svært kostbare, og selvsagt beholdt man det man hadde når et kirkebygg ble fornyet. Det er derfor sannsynlig at også den eldre trekirken på Ringsaker var en Olavskirke.⁷⁷ Slike ble anlagt etter

Olavs helgenkåring i 1030-årene. Enkelte, ja kanskje også på Ringsaker, på biskop Grimkjells initiativ.

Etter Olavs fall i 1028 fortsatte Grimkjell sitt arbeid i *Upplønd*. Han var motstander av den mektige Alfiva (ca. 990–etter 1036), frillen til Knut den mektige, og deres sønn, Svein Alfivasson, som ble tatt som konge i Norge i 1028. Det nye regimet i Norge var upopulært. Harde skatter var blitt innført, ved de såkalte Alfivalovene. Grimkjell trakk i tråder, sammen med mektige ledere som Einar Tambarskjelve i Trøndelag, for å felle Alfiva og kong Svein. Og dermed få slutt på Knut den mektiges overherredømme. Han arbeidet for å få innsatt Olavs sønn Magnus (den gode) som konge i stedet, og lyktes med det. Ikke minst takket være Astri Olavsatter, Olavs kloke enke-dronning, og stemor til Magnus. Et skaldekvad av Sigvat forteller at Astrid i en avgjørende stund sanket stor støtte til Magnus hos Sveahæren da hun talte hans sak (kunngjorde saken) offentlig på Hangrar-tinget (trolig nær Sigtuna).⁷⁸

Nettopp Grimkjell kan ha organisert kirken i *Upplønd*, i tiårene rundt 1028. I England der Grimkjell kom fra, var det tradisjon for å helgenkåre falne konger. Sagaene gir inntrykk av at Grimkjell sto bak helgenkåringen av Olav. I slutten av 1030-årene, etter Knut den mektiges død i 1035, vendte Grimkjell tilbake til England og fortsatte sitt virke i Sussex.⁷⁹ Sammen med en rekke navngitte engelske stormenn var han en aktiv grunnlegger av Olavskirker i Sør-England. Trolig brukte han samme oppskrift i *Upplønd*, og fikk reist Olavskirker i samarbeid med eliten. Olavskulten Grimkjell fremmet, uttrykker også hans politiske opposisjon til Knut den mektiges regjerende sønner i England. Ifølge Theodoricus' latinske saga «*De antiquitate regum Narwagiensium*», var Grimkjell tilstede da Harald Hardråde ble tatt til konge på Åker, i 1046/47. Trolig var han da sendemann for den engelske kong Edvard bekjenneren (1042–1066) av huset Wessex, den første engelske kongen som ikke var av dansk herkomst siden Knuts erobring i 1016.⁸⁰

Olavsdråpa (*Erfidrápa Óláfs helga*) ble diktet til ære for Olav Haraldsson omkring 1040, og handler om hans storslagne bedrifter. Erttertiden framstilte Olavs kamp som en rettferdig kamp for kristningen av landet.

I virkeligheten var det også et politisk prosjekt, der *Upplønds* rikdommer fristet enhver erobringkongen av Olavs støpning. Skalden var islendingen Sigvat Tordsson, hirdskald i Olavs følge fra 1015. Hirdskaldene var en del av kongens «propagandaapparat», hvis fremste oppgave var å fremstille kongen i et godt lys. Men Sigvat var også et viktig øyenvitne til de politiske begivenhetene som utspant seg i Norge for ca. 1000 år siden, og er derfor verdt å lytte til.

Olav returnerte til Norge under «engelsk flagg» i 1015, og Sigvat forteller at denne «Guds sverdsvinger» vant seg hele *Upplønd* og innførte kristendommen der. Olav omtales som «Ringrikskongen», og det synes klart at Ringerike var brohode for hans prosjekt. Sammen med *Höfuðlausn*, et kvad av Sigvats nevø Ottar Svarte, også Olavs hirdskald, danner *Olavsdråpa* den viktigste kilden til forståelsen av både kristningen og politisk utvikling i *Upplønd* på Olavs tid. I følge Sigvat styrte elleve mektige menn *Upplønd*, da Olav ga seg kristningen i kast. Hvem de elleve var, vites ikke sikkert. De må ha hatt betydelig makt i sine områder, kanskje som tingledere og hærførere.

Ottar Svarte forteller at området Olav underla seg, hadde vært styrt av *fem* konger. I kvadet brukes ulike kjenninger for kongene, for eksempel *bragningar*, som betyr «fornemme menn».⁸¹ Men i strofe 18 blir det klart at Ottar mente konger. Det heter at *hverr konungr* flyktet fra Olav. «Hedmarks prinsene» (*heiðska jöfra*) hadde gått mot Olav og fått straff som fortjent.⁸² Kanskje var det flere konger i Hedmark? Disse viktige og troverdige opplysningene tyder på at Hedmark var et selvstendig samkongedømme tidlig på 1000-tallet, ett av fem kongedømmer i *Upplønd*. Kvadet bekrefter at Olav fór brutalt fram mot fienden. Kongen som *satt lengst nord* fikk skåret over tungebåndet.⁸³ Snorre lar den skjebnen bli den mytiske Gudrød Dalakonge til del.

Sigvat på sin side kveder ikke om konger, men om *hverr veitir sverðs beita* – hver den som bidrar til å svinge sverdet. De elleve mennene Olav forhandlet med, hadde brutt *mildings máls* – sine vennlige, milde ord og løfter om å ta kristendommen. Olav satte sverdsvingerne i *Upplønd* på plass, og de lovet å ta til seg kristendommen. De elleve ble tvunget til å gi sigler til Olav som garanti for løftene – noe de klokkelig

gjorde, som Sigvat poengterer lakonisk. Kvadene gir innblikk i hvordan politiske avtaler ble inngått i praksis. Vennskap og vansiring var viktige virkemidler. Olav fremtvang en situasjon der ledende slekter i *Upplønd* ble bundet til kongen gjennom giselsgivning. Noen av deres kjære gikk inn i kongens følge som garanti for lojalitet. Kongen satte sin vilje gjennom ved å skape nye sosiale relasjoner til sentrale personer i *Upplønd*. Og han satte eksempler ved å stekke tungen til småkongen nordpå, der motstanden var størst. Med Olavs overherredømme fulgte trolig store skattekrav og militære forpliktelser. Og kanskje var Ringsaker i sentrum for disse begivenhetene.

Det gikk neppe lang tid etter Olav før det ble oppført kirke på Ringsaker. I middelalderen var Ringsaker som nevnt den sentrale kirken i et *prosti*, som omfattet Hedmark og Østerdalen. En form for fylkesprest var nødvendig for å bygge opp en kirkelig organisasjon i *Upplønd* på 1000-tallet. Biskop Grimkjell kan ha hatt en avgjørende rolle i organiseringen av dette. Det er sannsynlig at Ringsaker kirke allerede tidlig hadde en slik viktig funksjon.

Administrativt var Hamar bispedømme organisert i fire nivåer: sogn → prestegjeld → prosti → bispedømme. Det synes å ha vært mer eller mindre faste prostikirker og prostier i Hamar bispedømme, senest på 1200-tallet, i alt 12 stykker (fig. 11.). Det er anslått at det var 217 kirkesteder i bispedømmet før svartedauden, mens det i 1590 bare var 132 kirkesteder tilbake innenfor 35 prestegjeld, utenom Hamar by.⁸⁴

De første kjente prostene i Hamar bispedømme dukker opp på det store riksmøtet i 1223 i Bergen: Bård prost på Gran i Hadeland og dessuten en for øvrig ukjent Mester Torleiv. Det har vært gjettet på at Torleiv var prost på Ringsaker, men ingen kilder kan bekrefte dette. Det er mulig at sira Haldor Johnson var prost på Ringsaker omkring svartedauden, men heller ikke det er sikkert.⁸⁵ I tidsrommet 1223–1598 var det omkring 12 prostier i *Upplønd* (utenom vestre Telemark, som ble lagt til Hamar bispedømme på 1400-tallet). Opplysningene om Hedmark og Østerdalen prosti er som nevnt sene, og bare belagt på en gravstein i Ringsaker kirke (fig. 12.). I Kong Erik Magnussons retterbot fra 1280 heter det at prester med prosti ikke kunne ha sognekirke

og hemmelig skriftemål (*læynlig skripta mal*).⁸⁶ Alle prester hadde absolutt taushetsplikt fra skriftemål, noe som var ubrytelig og nedfelt i kirkelig lovgivning (*Sigillum confessionis*). Men prostene hadde domsmyndighet etter kristenretten. De kom derfor i en skvis mellom taushetsplikt og domsmyndighet. Trolig var det derfor flere prester i Ringsaker kirke, slik at menigheten likevel kunne få skrifte. Flere proster er omtalt som både «prest og prost». Det betydde at de var presteutdannet ved en katedralskole. Før 1330 kunne også verdslige personer være proster, men fra da ble det stilt krav om presteutdanning for å være prost. Det er grunn til å tro at Ringsaker prestegård var oppsamlingsplass for deler av bispedømmets inntekter i Hedmark og Østerdalen. De bevarte middelalderske hvelvkjellerne i prestegården vitner om slik lagring, i alle fall av mer verdifulle saker som penger, dokumenter og vintønner.

Diskusjon og konklusjon

I dette kapitlet har vi undersøkt kristningen av *Upplønd*, og framhevet Ringsaker som sentralsted i over 1000 år. Det er ikke helt klart hva navnet Ringsaker henspiller på, men kanskje har det sammenheng med at Ringsaker var et viktig tingsted. Det synes å gå en lang linje fra bygdeborgene i eldre jernalder, til Mjøskastellet på 1200-tallet. Ringsaker var et viktig militært støttepunkt. Her smalner Mjøsa, og landeveien krysser en åsrygg som kunne forsvares. Bygdeborger og senere ryttergraver belyser trolig ulike former for militært samarbeid, både innad og mellom de fire-fem kongedømmene som kjempet mot Olav. Kanskje fikk kongemakten til syvende og sist likevel ikke så stor innflytelse i Ringsaker og Hedmark. Dette ble derimot Hamarbiskopen og prostenes domene. I Ringsaker sto dessuten den Opplandske lagstol særskilt sterkt, og det var mye adel ved utgangen av middelalderen. Bøtebestemmelsene i de nyere norske kristenrettene viser noen trekk ved den politiske situasjonen i Norge, ca. 1260–1273. I Eidsivatingslagen ble verdien på bøter over tre merker delt likt mellom kongen, biskopen og bøndene (tinget), og i Gulatingslagen mellom biskop og konge. I Borgartingslagen tok

Fig. 11. Kirker og prostiinnndeling i Hamar bispedømme og på Romerike i senmiddelalder (det opprinnelige Eidsivatingslag). Kirkene er kartert etter Oslo og Hamar bispedømmes jordebok 1574–1577. Kart ved Frode Iversen, CC BY-NC.

Fig. 12. En gjenbrukt gravstein i Ringsakers kirkes østre korsarm forteller at hederlige og lærde Jens Bugi døde 12. april 1612, 70 år gammel. Han hadde vært sogneprest i Ringsaker kirke i 40 år, og var også kannik i domkirken på Hamar. Han var dessuten «Religiosprost ofver Hedmarken oc Osterdalen». Gravsteinen forteller om den kirkelige organisering av Hamar bispedømme i middelalderen som ikke er kjent fra andre kilder. Tegning: Henrik Mathiesen. Etter Øverland 1891.

kongen alt over 3 merker. I Frostatingslagen tok biskopen alt. Kongen synes dermed å ha stått særlig sterkt i Borgartingslagen, og svakere i Trøndelag der erkebiskopen dominerte.⁸⁷ I Gulatingslagen sto kirke- makten jevnere med kongen. Eidsivatingslagen var i en mellomposisjon ved det spesielle og gamle forholdet, at tinget som institusjon tok egne inntekter gjennom bøtesystemet. At kongens makt ikke var så sterk i Ringsaker og Hedmark indikeres også av at krongodset heller ikke var all verden.

I det hele tatt var statlige strukturer relativt svakt utbygget i *Upplønd* i tidlig- og høymiddelalder. Området sto utenfor det sjømilitære forsvaret, leidang, som utviklet seg fra midten av 900-tallet. Først senere vokste det fram et kongelig beskatning- og administrasjonsapparat, med håndgangne lendmenn og sysselmenn i *Upplønd*. Fremdeles i 1273 var statsapparatet lite utbygget, sammenliknet med kyst- området. Som historiker Andreas Holmsen har vist, skulle sysselmennene i «Opplanda med Gudbrands- dalen» ifølge en avtale med kongen i 1273, bare stille 87 krigere til kongens disposisjon. Mens sysselmennene i Viken, området fra Gøtaelv i nåværende Båhuslen til og med Grenland, bidro med hele 366 krigere. Antallet krigere sto i forhold til størrelsen på sys- selmennenes veitsler og de kongelige inntektene i sys- lene. Holmsen mente derfor at de store forskjellene mellom Opplanda og Viken primært skyldes ulik grad av utbygd statsapparat og kongelig inntektsnivå i de to regionene, og ikke for eksempel forskjeller i befolk- ningsstørrelse.⁸⁸

I *Upplønd* ble det reist kirker umiddelbart etter Olavs kristning. Olav var den femte i rekken av mer eller mindre kristne herskere i Norge. De fire første hadde først og fremst innflytelse i kystlandet. Olav tok grep om *Upplønd*, og det ble slutten for de fire-fem autonome kongedømmene der. Disse hadde tradisjo- nelt dannet en form for forsvarsallianse og tingfelles- skap. Ringsaker kirke var en Olavskirke. Trolig ble den første kirken på Ringsaker oppført like etter krist- ningen. Biskop Grimkjell var aktiv i *Upplønd* i årene etter Olavs fall. Han er kjent for å ha initiert bygging av Olavskirker og fremmet Olavskult i Norge og i England, i opposisjon til daværende danskættede hers-

kere. Kirken på Ringsaker fikk en prominent plass i kirkehierarkiet, som en form for fylkeskirke for Hed- mark og Østerdalen, en posisjon den beholdt gjennom hele middelalderen.

Noter

- 1 I den tapte? verdensberømte atlas *Geōgraphikē Hyphēgēsis*, se Andersson 2009, s. 24.
- 2 Prokopios fra Kayseri i Tyrkia i det daværende Østro- merriket i *De Bello Gothico* VI:14–15:3 (Prokopios 1914–40). Dette er utførlig behandlet i Iversen 2020.
- 3 Hkr. Olav den helliges saga kap. 74–75.
- 4 Iversen og Brendalsmo 2020.
- 5 Norsk Stadnamleksikon, Ringsaker.
- 6 Olsen 1915, s. 220.
- 7 Albris 2017.
- 8 Vikstrand 2001, s. 332–33.
- 9 Nevnt som rett tingstad i 1432 og 1433, DN III nr. 714 og 718
- 10 Tidligere het området «Ækren», «Ekren», se Kolstad 2010, s. 521. *Ækren* er et ord som gjerne brukes om gjenlagt åker brukt som beite. Skulle man lete etter et mulig eldre tingsted på Ringsaker vil Tingvang kanskje likevel være et sannsynlig alternativ. Det ligger ved et gammelt veikryss ved grensen mellom Prestegården og Svenhaug, og er matrikulert under Svenhaug (gnr. 245).
- 11 Atlakviða strofe 30 i Den eldre Edda, se Olsen 1915.
- 12 Olsen 1915, s. 161; Brink 2007.
- 13 Steinsland 2005, s. 245.
- 14 Ormøy 1992, s. 197. Den Opplandske lagstol og lag- mann tok i 1647 landskyld i 16 gårder i Ringsaker prestegjeld, deriblant 1 skippund i Ringsaker. Lags- tolens gods er registret i 1601: RA Danske Kanselli, Skapsaker, skap 14 pakke 90, blått nummer 5b.
- 15 NgL II, s. 523.
- 16 Se Iversen og Brendalsmo (2020) for utførlig diskusjon av prostiene i Eidsivatingslagen og deres relasjon til tredinger.
- 17 Rindal 2008.
- 18 DN III nr. 424. Hele 12 middelalderbrev viser at Biri og Vardal først ble lagt til Toten mellom 1514 og 1529, jf. Steinnes 1930, s. 97.
- 19 DN II, nr. 257.
- 20 Jf. f.eks. lagmannens tale ved lagtinget slutt i Stavangerlagmannens Morten Nilssons lovbok fra 1597, se

- Taranger 1915, s. 2.
- 21 DN III, nr. 718.
  - 22 Askeladden ID, 19492-1.
  - 23 Indrebø 1928, s. 70.
  - 24 Olsen 1915, s. 161.
  - 25 Se Iversen og Brendalsmo 2020.
  - 26 Olafsen 1951, s. 42.
  - 27 DN VI nr. 238; NgL IV, s. 378 ff.
  - 28 Hedmarksregisteret nr. 1610.
  - 29 Olafsen 1951, s. 42.
  - 30 Håkenåsen 1982, s. 73.
  - 31 Andersson 1965 og 2000; Svensson 2015, s. 27–34, Ødegaard 2018, s. 100–102.
  - 32 Olsen 1915, s. 161.
  - 33 Nielsen 1885, s. 305, 308.
  - 34 Ormøy 1992, s. 23. Gårdene er Am, Berg, Ingeberg, Leine, Sau, Stav og Årsrud. Også Krokvik og Nyhus lå i Svadabu. For Stein, se DN X, nr. 74. Jeg tolker dette slik at «Biærni aa Steini» ikke var lagrettemann i Svadabu, men tilstede fordi saken gjaldt gården Stein i Ringsaker, i tillegg til Nyhus i Svadabu. Dermed var det to lagrettemenn tilstede fra Svadabu, ikke tre, slik utgiver av DN mener.
  - 35 Ødegaard 2006, s. 37–38.
  - 36 Indrebø 1935, s. 196.
  - 37 Andersson 2009, s. 24.
  - 38 Iversen 2020, s. 269.
  - 39 Ystgaard 2014; Lindh 2018, s. 76. Ingen borger i Norge er skikkelig utgravd. Det er vanskelig å avgjøre om borgene var i bruk som borger i vikingtid, eller om det er annen aktivitet som er datert inne på borgområdet.
  - 40 Hagen 1991, s. 126.
  - 41 Ifølge Askeladden er arealet 76500 m². Det omfatter imidlertid også høyden i sør. Ca. 33200 m² ligger innenfor vollgraven (den doble torvmuren) og steinmurene på høyden i nord. Det er uklart om det er murverk ovenfor den «naturlige» store vollgraven i sør som deler platået i to. Sletten i sørøst på nordre høyde har et areal på ca. 12000 m². Det skal trolig regnes inn i borgarealet, Borgen er da på omkring 55000 m².
  - 42 Aarstad 1997.
  - 43 Brathetland 2009.
  - 44 «..sonur Hávarðs hölds af Reyri», Hkr, Håkon Herdebreissaga, kap 1. Hauldene tilhørte toppsjiktet i bondesamfunnet. Haulder (gno. *holdr*) omtales mange steder i landskapslovene, i Magnus Lagabøtes landslov, og i forskjellige Eddakvad og sagaer. En lendmanns sønn skulle ta haulds rett etter fylte 40 år, om han ikke oppnådde sin fars verdighet. Hauldene forsvant med skattesamfunnet. Enkelte gikk inn i kongelig tjeneste, kanskje med fortsatt skattefritak. Andre ble skattebønder. Magnus Lagabøtes landslov definerer en hauld som en person som har tatt odelsgods i arv (både) fra mor (og) eller far. I den islandske lov-boken Jonsbok (1281), som kopier Magnus Lagabøtes landslov (1274) i mangt, er hauldsbegrepet erstattet med *Riddari* og *Riddarakona* for hauldskona.
  - 45 Jf. Lindh 2018, s. 76. I hans liste står Domstuberget oppført med datering til vikingtiden, det skal være borgen på Stein.
  - 46 Hagen 1991, s. 127.
  - 47 Stien er tydelig avmerket på rektangelkart fra 1820 og krysser skaret ved Tømten.
  - 48 Se Iversen 2016 for referanser til dette forskningsfeltet.
  - 49 Keller med flere 2019.
  - 50 Little 2007.
  - 51 Gräslund og Price 2012.
  - 52 DN III, nr. 812.
  - 53 Jf. DN I, nr. 1064; XII, nr. 305.
  - 54 Opplysninger hos Tore Munk bekrefter at det dreier seg om Åker i Vang (ved Hamar), og ikke for eksempel Aker i Oslo. Ifølge Tore Munk foregikk begivenhetene i Opplanda «ved den store innsjøen» (*in Uplönd ad stagnum*), og det må være Mjøsa (se Storm 1880, s. 54).
  - 55 DN I, nr. 1064; XII, nr. 305.
  - 56 DN V, nr. 954. Nordre og søndre Akershus len i 1491 svarte trolig til det senere underlenet Hamar som omfattet Hedmark og Østerdalen. Det er uklart om det også omfattet Gudbrandsdalen.
  - 57 Hkr. Olav den helligessaga I, kap. 36.
  - 58 Ekrem og Mortensen 2003, s. 58.
  - 59 Brendalsmo 2015.
  - 60 Hkr, Ynglingesaga kap. 42–44.
  - 61 Underforstått, nå som krigerkongen var død fikk fredsmeklerne mindre å gjøre.
  - 62 Jf *Lexicon poeticum*, Nauma.
  - 63 Hallvarps = hallen i varpet eller røysa, gravkammer?
  - 64 Brynjalfs = her forstått som alven til den døde kongen (begge i brynje = krigerkonge).
  - 65 Hauksbók er samling historier innsamlet av islendingen Haukr Erlendsson 1302-1310. For en mer spesifikk diskusjon av «Af Upplendinga konungum», se A. Gjessing 1873, s. 68–69, og Krag 1990, s. 191; Johansson 2017).
  - 66 Den ukjente forfatteren avslutter med ordene: om han (Ragnvald Heidumhære, konge i Grenland) gjorde Tjodolv fra Kvine Ynglingatal.
  - 67 Schreiner 1927, se tabeller over hedenske graver i Norge, se s. 111–120, og s. 112 for Hedmark. Schreiner følger

- moderne fylkesgrenser og ikke eldre inndelinger. Se også Engelstad 1929 og Solberg 2015 for nærmere diskusjon av varigheten av hedensk gravskikk i innlandet.
- 68 Mikkelsen 2019, s. 45–47.
- 69 Mikkelsen 2019, s. 159.
- 70 Braathen 1989, s. 138.
- 71 C27317; Grieg 1947; Stylegar og Børsheim 2021.
- 72 Braathen 1989, s. 97.
- 73 Hkr, Håkon Jarls saga, kap. 4.
- 74 Hkr, Harald Hårfagressaga, kap. 1-2.
- 75 Nicolaysen 1866, s. 80.
- 76 F II:9.
- 77 Se Hauglid om den eldre trekirken i denne boka.
- 78 Myrvoll 2017, s.188–89.
- 79 Der nevnes en biskop Grimkillus i perioden 1038–47. Navnet er sjeldent og det dreier seg helst om vår Grimkjell, jf. Johnsen 1975.
- 80 Krag 2009.
- 81 Høfuðlausn 19 i Townend 2012, s. 763.
- 82 Høfuðlausn 17–19 i Townend 2012, s. 762–766.
- 83 «heptuð er en eptir orðreyr, þess's sat norðast».
- 84 Brendalsmo 2015, s. 37.
- 85 Iversen og Brendalsmo 2020, s. 124 og 125, note 12, s. 130.
- 86 Se Norske Middeldalderdokument nr. 32.
- 87 Spørck 2009, s. 153.
- 88 Holmsen 1982, s. 11–15.

Litteratur

- Aarstad, Knut 1997. *Kongsemner og maktkonstellasjoner i innbyrdesstridens Norge 1157–1227*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo.
- Albris, Sofie Laurine 2017. *Stedsnavne og storgårde i Sydskandinavien i 1. årtusind*, Københavns Universitet. København.
- Andersson, Thorsten 1965. *Svenska häradsnamn. Nomina Germanica. Arkiv for germansk namnforskning* 14. Jöran Sahlgren, Lund.
- Andersson, Thorsten 2000. Hund. I *Reallexikon der Germanischen Altertumskund* 15, redigert av Johannes Hoops, s. 233–238. de Gruyter, Berlin.
- Andersson, Thorsten 2009. Altgermanische Ethnika, *Namn och Bygd*, 97, s. 5–39.
- ID = Nummer i Askeladden, database for kulturminner i Norge.
- Braathen, Helge 1989. *Ryttergraver – politisk struktur i eldre rikssamlingstid*. Varia 19. Universitetets oldsaksamling. Oslo.
- Brathetland, Bente Opheim 2009. Sigurd Hallvardsson På Røyr. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 25. oktober 2019 fra https://nbl.snl.no/Sigurd_Hallvardsson_P%C3%A5_R%C3%B8y
- Brendalsmo, Jan A. 2015. Hamars bispedømmes utstrekning i middelalderen. *Norske Sigiller fra middelalderen* (red. Brita Nyquist), s. 33–51. Kildeutgivelser fra Riksarkivet 1. Oslo
- Brink, Stefan 2007. How uniform was the old Norse religion? *Learning and Understanding in the Old Norse World: Essays in Honour of Margaret Clunies Ross* (eds. J. Quinn, K. Heslop, T. Wills), s. 105–136. Medieval texts and cultures in northern Europe 18. Brepols, Turnhout.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, utgitt av C. C. A. Lange, C. R. Unger et al. 1847–1990. Christiania / Oslo
- Ekrem, Inger og Lars Boje Mortensen 2003. *Historia Norvegiae*. Engelsk og latinsk utgave (engelsk oversettelse ved Peter Fisher). København.
- Engelstad, Eivind Stenersen 1929. Hedenskap og kristendom II. Trekk av vikingetidens kultur i Østnorge. *Universitetets Oldsakssamlings Skrifter*, bind II, 313–382. Universitetets Oldsakssamling, Oslo.
- F = *Frostatingsloven*. Utgitt av Jørn Sandnes og Jan Ragnar Hagland 1994. Norrøne Bokverk. Samlaget i samarbeid med Frosta Historielag. Oslo.
- Gjessing, Gustav Antonio 1873. *Kongesagaenes fremvæxt* 1. Christiania.
- Gräslund, Bo og Neil Price 2012. Twilight of the Gods? The ‘dust veil event’ of AD 536 in critical perspective. *Antiquity* 86, s. 428–443.
- Grieg, Sigurd 1947. *Gjermundbufunnet. En høvdingegrav fra 900-tallet fra Ringerike. Norske Oldfunn VII*. Universitetets Oldsakssamling, Oslo.
- Hagen, Anders 1991. Arkeologi. I *Ringsakerboka 1 – bygdebok for Brøttum – Ringaker – Veldre*, s. 57–176. Historielagene i Brøttum, Ringsaker og Veldre.

- Hedmarksregisteret. Fortegnelse utarbeidet av Per-Øyvind Sandberg 1992. Statsarkivet i Hamar. Digitalt tilgjengelig: <https://www.genealogi.no/publikasjoner/span-gen-hedmarksregisteret.pdf>, besøkt 3. september 2021
- Holmsen, Andreas 1982. Integreringen av innlandsdistriktene i det gammelnorske riket. I Steinar Imsen og Gudmund Sandvik (red), *Hamarspor – eit festskrift til Lars Hamre 1912 – 23. januar 1982*, s. 9–19. Universitetsforlaget. Oslo.
- Hkr = *Heimskringla*, utgave Kongesagaer / Snorre Sturluson, oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip (1979), Norges kongesagaer 1–2. Oslo.
- Håkenåsen, Johannes J 1982. *Almenningene i Ringsaker*. Utgitt av Ringsakeralmenningene. Elverum.
- Indrebø Gustav 1928. Tjuvholmen. I *Festskrift til rektor J. Qvigstad*, s. 68–76. Tromsø: Tromsø Museum.
- Indrebø, Gustav 1935. *Fjordung: granskingar i eldre norsk organisasjons-soge*. Bergens Museums Aarbok 1934:1. Bergens Museum, Bergen.
- Iversen, Frode 2016. Estate division: social cohesion in the aftermath of AD 536–7. I *The Agrarian Life of the North 2000 BC–AD 1000. Studies in Rural Settlement and Farming in Norway*, redigert av Frode Iversen og Håkan Petersson, s. 41–75. Portal forlag, Kristiansand.
- Iversen, Frode 2020. Between tribe and Kingdom - people, land and law in Scandza AD 500–1350. I *Avaldsnes – A Sea-Kings' Manor in First-Millennium Western Scandinavia* part 2, redigert av Dagfinn Skre, s.721–746. Walter de Gruyter, Berlin.
- Iversen, Frode 2021. The four petty kingdoms in Upplønd. Equestrian graves and the political integration of the Mountain lands in late Viking-Age Norway. *Viking* (spesialnummer 1, Wars), s. XX-XX.
- Iversen, Frode og Jan Brendalsmo 2020. Den tidlige kirkeorganisasjonen i Eidsivatingslagen. *Collegium Mediaevale*, s. 113–162.
- Johansson, Karl-Gunnar 2017. The Hauksbók: An example of Medieval Modes of Collecting and Compilation. *The dynamics of the medieval manuscript text collections from a European perspective*, s. 132–144. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Johnsen A. O 1975. Om misjonsbiskopen Grimkellus, *Historisk Tidsskrift* 54, s. 22–34
- Keller et al 2019. Ancient Yersinia pestis genomes from across Western Europe reveal early diversification during the First Pandemic (541–750). *PNSA Proceedings of the National Academy of Sciences* Jun 2019, 116 (25) s. 12363–12372.
- Kolstad Gunhild 2010. *Bygdebok for Ringsaker hovedsogn : "Reflingfjerdingen", bruksnummer 148-190 : bruks- og slektshistorie*. Ringsaker historielag, Moelv.
- Krag, Claus 1990. Vestfold som utgangspunkt for den norske rikssamlingen. *Collegium Mediaevale* 3, s. 179–195.
- Krag, Claus 2009. Grimkjell. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 24. oktober 2019 fra <https://nbl.snl.no/Grimkjell>
- Lexicon poeticum*. Digitalt tilgjengelig database: <https://lexiconpoeticum.org/m.php?p=lp>, besøkt 3 september 2021.
- Lindh, Christian Henrik 2018. *Bygdeborger i Vestfold. Symbolikk, skikk og bruk belyst ved lokaliseringsanalyse*. Masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Oslo.
- Little, Lester K. 2007: Life and afterlife of the first plague pandemic, in: Little, L.K. (ed.), *Plague and the end of Antiquity. The pandemic of 541-750*. Cambridge, 3-32.
- Mikkelsen Egil 2019. *Looting or missioning. Insular and continental sacred objects in Viking Age context in Norway*. Oxbow, Philadelphia.
- Myrvoll, Klaus Johan 2017. *Dronninga i skaldekvæda. I: Dronningen i vikingtid og middelalder*. Scandinavian Academic Press, redigert av Karoline Kjesrud og Nanna Løkka, s.185–198
- NgL = *Norges gamle Love indtil 1387* 1–5, Gustav Storm og Ebbe Hertzberg (red), Christiania.
- Nicolaysen, Nicolay 1866. *Norske fornlevninger. En oplysende fortegnelse over Norges fortidslevninger ældre end reformationen og henførte til hver sit sted*. Kristiania.
- Norsk stadnamleksikon*, redigert av Jørn Sandnes og

- Ola Stemshaug 1976. Oslo.
- Norske Middelalderdokument, redigert av Sverre Bagge, Knut Helle og Synnøve Holstad Smedsdal 1973. Universitetsforlaget, Bergen.
- Olafsen, O. 1951. *De norske Almenninger i Fortid og Nutid med et kort Omrids af enhver enkelts Historie*. Det kongelige landbruksdepartement. Oslo.
- Olsen, Magnus B. 1915. *Hedenske kultminder i norske stedsnavne*. Videnskapsselskapets skrifter II, Hist.-filos. klasse, 1914, 4. Kristiania.
- Ormøy, Ranghild 1992. *Ringsakerboka II. Mellomalderen*. Brøttum, Veldre og Ringsaker historielag. Brumunddal.
- Prokopios [1914–40]: *De Bello Gothico*. Engelsk oversettelse ved H.B. Dewing.
- Rindal, Magnus. 2008. «Innleiing». I Eivind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal (utg.), *De eldste østlandske kristenrettene*, xxi–xxxiv. *Norrøne tekster 7*. Oslo: Riksarkivet.
- Schreiner, Johan 1927. *Saga og oldfunn. Studier til Norges eldste historie*. Det Norske videnskabsakademi, Oslo.
- Solberg, Bergljot 2015. From Paganism to Christianity in Norway – An Examination of Graves and Grave Finds, I Irene Baug; Sigrid Samset Mygland & Janicke Larsen (ed.), *Nordic Middle Ages - Artefacts, Landscapes and Society. Essays in Honour of Ingvild Øye on her 70th Birthday*, 275–288, Universitetet i Bergen.
- Spørck Bjørg Dale (overs.) 2009. *Nyere norske kristenretter (ca. 1260–1273)*. Thorleif Dahls kulturbibliotek, Oslo.
- Steinnes, Asgaut 1930. *Gamal skatteskipnad i Noreg*. Avhandlingar / det Norske videnskapsakademi i Oslo. II. Hist. -filos. klasse 1, I–II. Oslo.
- Steinsland, Gro 2005. *Norrøn religion. Myter, riter, samfunn*. Pax, Oslo.
- Storm, Gustav 1880. *Monumenta Historia Norvegiae. Latinske kildeskrifter til Norges historie i middelalderen*. A.W. Brøgger. Kristiania.
- Stylegar, Frans-Arne og Børsheim, Ragnar 2021. Gjermundbofunnet - en småkonges grav på Ringrike med østlig tilsnitt. *Viking* 84, s. XX–XX.
- Svensson, Ola 2015. *Nämnda ting men glömda. Ort-namn, landskap och rättsutövning*. Linnéuniversitetet, Växjö
- Taranger, Absalon 1915. *Magnus Lagabøtes landslov*, oversatt av Absalon Taranger 1915. Oslo / Bergen / Tromsø.
- Townend, Matthew 2012. Óttarr svartí, Höfuðlausn 17. I Diana Whaley (ed.), *Poetry from the Kings' Sagas 1: From Mythical Times to c. 1035. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 1*, s. 762. Brepols, Turnhout.
- Vikstrand, Per 2001. *Gudarnas platser: förkristna sakrala ortnamn i Mälardalsregionen*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 17. Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. Uppsala universitet, Uppsala.
- Ystgaard, Ingrid 2014. *Krigens praksis. Organisert voldsbruk og materiell kultur i Midt-Norge ca. 100–900 e.Kr.* Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Ødegaard, Marie 2018. Tinginstitusjonens alder i Skandinavia belyst ved arkeologi og stedsnavnsgranskning – samsvar eller ikke? *Viking* 81, s. 89–116.
- Ødegaard, Svein-Erik 2006. *Under konge og kirke-makt. Stangeboka II*. Stange historielag, Hamar.
- Øverland, Ole Andreas 1891. *Illustreret Norges Historie*. Bind IV. Folkebladets Forlag, Kristiania.

